

Politinių kalinių bendruomenės susiformavimas ir pasipriešinimas GULAG'o ypatingojo režimo lageriuose (1948–1954 m.)

Straipsnyje apžvelgiama GULAG'o ypatingojo režimo lagerių sistemos evoliucija 1948–1954 m. bei juose kalėjusių politinių kalinių statuso, individualaus sąmonėjimo ir bendruomenės formavimosi raida, analizuojamas politinių kalinių pasipriešinimas ir kova dėl ypatingojo lagerinio režimo panaikinimo. Straipsnio autorius apibendrina naujausius Lietuvos ir užsienio istorikų tyrimus, panaudojo buvusių politinių kalinių išleistą memuarinę literatūrą bei atskiruose dokumentų rinkiniuose paskelbtus šaltinius.

IVADAS

Sovietų Sąjungoje, kurios egzistavimas buvo grindžiamas permanėtinės klasių kovos principu, politinės represijas patyrė dešimtys milijonų žmonių. Viena plačiausiai naudotų ir veiksmingiausių kovos su valdančiosios komunistų partijos ir sovietų režimo priešininkais priemonių – kalinimas sovietinėse laisvės atėmimo įstaigose. 1923–1960 m. veikusi Vyriausioji lagerių valdyba (*Главное управление лагерей* – toliau GULAG'as) buvo didžiausia laisvės atėmimo vietų – lagerių ir kolonijų sistema. GULAG'o lageriuose ir kolonijose kalėjo milijonai žmonių, ne tik Sovietų Sąjungos, bet ir daugelio kitų pasaulio šalių piliečiai, atliekantys bausmes už buitinius, kriminalinius ir politinius nusikaltimus.

Sovietų valdžios atstovai ilgai tvirtino, kad šalyje nėra politinių kalinių, t. y. žmonių, kalinamų dėl jų pažiūrų, ideologijos bei politinės veiklos. Sovietinėje bausminėje retorikoje buvo vartojami įvairūs „politinio nusikaltimo“ termino pakaitalai – „kontrrevoliucinis“, „antisovietinis“, „ypač pavojingas nusikaltimas valstybei ir jos valdymui“¹. Sovietinių respublikų baudžiamuosiuose kodeksuose politinio pobūdžio kaltinimai buvo formuluojami kriminalinės baudžiamosios teisės sąvokomis, suteikiant joms marksistinės ideologijos atspalvį. Baudžiamoji teisė buvo plačiai naudojama politinio režimo kovoje su realiais ir įsivaizduojamais priešais, tapo pagrindine priemone visuomeninių procesų kontrolės srityje².

Tačiau, nepaisant oficialios retorikos, Sovietų Sąjungoje politiniai kaliniai egzistavo. Sovietų valdžia ne žodžiais, o realiais darbais patvirtino jų egzistavimą, kai 1948 m. aukščiausių Sovietų Sąjungos vadovų iniciatyva buvo pradėtas visuotinis kalinių, nuteistų už „antisovietinius nusikaltimus“, „ypač pavojingų valstybinių nusikaltėlių“ atskyrimas nuo bendro GULAG'o kalinių kontingento, sutelkiant juos ypatingojo režimo lageriuose. Nuteistieji už politinio pobūdžio nusikaltimus pirmą kartą buvo įkalinti ypatingomis, griežtomis ir diskriminuojančiomis sąlygomis. Šis ypatingas politinių kalinių kalinimo laikotarpis truko nuo 1948 m. iki 1954 m. ir

tapo savotiška repeticija, prieš suformuojant septintojo dešimtmečio pradžioje politinių kalinių – disidentų ir sovietinės santvarkos idėjinių priešininkų – kalinimo sistemą.

Temos aktualumas ir darbo tikslai. Sovietų Sąjungoje politiniai kaliniai, peržengdami tautinius, kultūrinius tarpusavio skirtumus, vadovaudamiesi bendrais kovos ir pasipriešinimo sovietų režimui principais, ilgainiui tapo stipria ir organizuota jėga, prisidėjusia prie sovietinės sistemos ir santvarkos žlugimo. Būtent šie žmonės pagal jiems inkriminuojamų nusikaltimų pobūdį buvo pripažįstami pavojingiausiais valstybės priešais, jie buvo kalinami specialiomis sąlygomis. Aptariamojo laikotarpio chronologinės ribos – 1948–1954 m. – atitinka ypatingojo režimo lagerių sistemos funkcionavimo laikotarpį. Šiuo laikotarpiu Sovietų Sąjungoje buvo sukurti specialūs politinių kalinių kalinimo ir naikavimo „draustiniai“, kuriuose buvo sutelkti pagal RSFSR BK 58-ojo straipsnio politinius kaltinimus nuteisti žmonės. Nepaisant visų sovietų valdžios teorinių planų ir sumanymų, tuose „draustiniuose“ susiformavo sąmoningas politinių kalinių bendruomenės branduolys. Politinių kalinių pasipriešinimo judėjimo apogėjumi tapo 1953–1954 m. ypatingojo režimo lageriuose įvykę masiniai streikai ir sukilimai, iš pagrindų sudrebinę visą GULAG'o lagerių sistemą. Dėl visuotinio kalinių pasipriešinimo buvo panaikinta ypatingojo režimo lagerių sistema, paspartėjo politinių kalinių bylų peržiūrėjimo ir jų masinio reabilitavimo procesas. Galima teigti, kad šie sukilimai taip pat paspartino ir 1956 m. permainas sovietų valdžios struktūroje bei valdymo politikoje.

1948–1954 m. laikotarpis ir politinių kalinių padėtis, vidiniai politinės bendruomenės kūrimosi procesai ir su jais susijęs visuotinio pasipriešinimo judėjimas ypatingojo režimo lageriuose nėra išsamiai ištirti. Probėgšmais, dažniausiai bendrame GULAG'o lagerių istorijos kontekste aptariami tik esminiai poli-

tinų kalinių padėties ir kalinimo bruožai. Kiek daugiau dėmesio skirta kalinių pasipriešinimo istorijai, tačiau ir ji dar nėra išsamiai ištirta.

Šiame straipsnyje, vadovaujantis lyginamosios analizės metodika, remiantis turimais šaltiniais ir istoriografinė medžiaga, siekiama parodyti, kaip 1948–1954 m. formavosi politinių kalinių bendruomenė. Straipsnyje mėginama atsakyti į šiuos klausimus: kas ir dėl kokių kaltinimų tapdavo politiniais kaliniais Sovietų Sąjungoje? Kokios buvo kiekybinės ir kokybinės politinių kalinių kontingento savybės tiriamuoju laikotarpiu? Kokios priežastys lėmė, kad būtent ypatingojo kalinimo režimo sąlygomis vyko politinių kalinių bendruomenės telkimosi procesas? Kaip kilo pasipriešinimas ypatingojo režimo lageriuose, kokie buvo streikų ir sukilimų padariniai?

Istoriografija. Šiame darbe remtasi naujaisiais Lietuvos ir užsienio šalių istorikų darbais apie sovietinę baudžiamąją teisę, GULAG'o lagerių sistemos raidą. Pažymėtina, kad mokslinėje literatūroje faktiškai nėra mokslinių darbų, kuriuose būtų tiriama politinių kalinių kalinimo istorijos problematika. Dažniausiai apie tai rašoma bendrame GULAG'o lagerių sistemos istorijos kontekste arba analizuojant atskirų lagerių kompleksų, skyrių istoriją. Viena iš priežasčių – vis dar kaupiama ir apdorojama archyvinė medžiaga, analizuojami ir skelbiami atskiri šaltiniai, dokumentų rinkiniai arba bendro pobūdžio apžvalginiai veikalai.

Lietuvos istorikų ir istorijos tyrinėtojų (Arvydo Anušausko, Edvardo Buroko, Algio Kašėtos, Rimvydo Racėno, Antano Stasiškio, Antano Šerėno, Broniaus Zlatkaus)³ darbuose dažniausiai apžvelgiama vien tik lietuvių kalinimo istorija, jų padėties ir kalinimo sąlygų GULAG'o lageriuose raida.

Svarbių ir įdomių darbų apie GULAG'o lagerius parašyta Prancūzijoje. Kolektyviniame prancūzų istorikų darbe „Juodoji komu-

nizmo knyga“, kuriame aprašoma pasaulinė įvairių komunistinių režimų istorija⁴, Nikolas Vertas trumpai apžvelgia ir GULAG'o lagerių komplekso raidą, be to, knygoje pateikiami statistiniai duomenys apie kalinių kontingentą, represijų mastą ir pobūdį Sovietų Sąjungoje. Žoelio Koteko ir Pierre'o Rigoulot veikale apie XX a. pasaulio lagerių istoriją⁵ išsamiai ir įvairiapusiškai, remiantis gausia memuarine medžiaga, nagrinėjami įvairūs sovietinių lagerių gyvavimo ir veiklos aspektai, plačiai aprašoma kalinių padėtis, darbo ir gyvenimo sąlygos, pateikiami trumpi pagrindinių sukilimų ir pasipriešinimo atvejų vertinimai.

Vienas naujausių darbų apie GULAG'o istoriją – amerikietės žurnalistės Anne Applebaum knyga⁶. Šiame solidžiam veikale apžvelgiama lagerių sistemos raida, daug dėmesio skiriama kalinimo režimo, gyvenimo ir darbo sąlygų aprašymui. Rašydama apie politinius kalinius ir ypatingojo režimo lagerius autorė rėmėsi jau minėtu prancūzų istorikų veikalu bei gerai žinomais siauro pobūdžio šaltiniais.

Rusijos istorikai, turintys daugiau galimybių naudotis originaliais archyviniais šaltiniais, ne tik pateikia bendrą GULAG'o lagerių istorijos apžvalgą, tačiau tyrinėja ir smulkesnes GULAG'o lagerių istorijos detales. Nemažai darbų skirta GULAG'o lagerių sistemos istorinės raidos apžvalgai⁷. Juose naudojami pirminiai šaltiniai, GULAG'o dokumentacija, pateikiami išsamūs ir įvairūs statistiniai duomenys, kvalifikuotai analizuojami lageriuose vykę procesai ir svarbiausi įvykiai.

Kita grupė – darbai apie pasipriešinimą GULAG'o lageriuose; tai įvairių formų ir masto nepaklusnumo akcijų, kalinių sukilimų, streikų aprašymas, dokumentų publikacijos⁸. Šie dažniausiai nedidelės apimties darbai labai svarbūs būtent dėl šaltinių bazės, prieduose publikuojamų dokumentų.

Atskirai pažymėtini darbai apie sovietinės represinės politikos pobūdį, sovietinę bau-

džiamąją teisę⁹. Juose aptariamas represinio aparato susiformavimas ir raida, baudžiamosios politikos prioritetų kaita, pateikiami statistiniai duomenys apie nukentėjusiuosius nuo sovietinių represijų ir kt.

Šaltiniai. Straipsnyje kiek įmanoma panaudoti ir archyviniai GULAG'o dokumentai. Remtasi dokumentų rinkiniu „Gulag. 1918–1960“¹⁰, kuriame skelbiami statistiniai duomenys apie politinių kalinių kontingentą GULAG'o lageriuose, įsakymai dėl ypatingojo režimo lagerių organizavimo, jų veiklos reglamentavimas, griežtojo režimo projektai. Papildoma medžiaga – įsakymai dėl ypatingųjų lagerių organizavimo bei griežtojo režimo projekto pavyzdys, aptikti internete¹¹. Vertingos medžiagos apie pirmąsias permainas GULAG'o lagerių sistemoje ir pakitimus, įvykdytus Lavrentijaus Berijos iniciatyva po Josifo Stalino mirties, rasta dokumentų rinkinyje „Lavrentij Berija. 1953“¹². Svarbūs dokumentai apie politinių kalinių reabilitavimą bei politinių kalinių streikų ypatinguosiuose lageriuose įtaką reabilitacijos proceso eigai publikuojami dokumentų rinkinyje „Reabilitacija“¹³. Nemažai vertingos informacijos apie ypatinguosius lagerius – įsteigimo ir uždarymo datos, dislokavimo vietas, gamybinės veiklos sritys, kalinių kontingento statistika – pateikiama Maskvos „Memorialo“ darbuotojų sudarytame GULAG'o sistemos lagerių žinyne¹⁴.

Pagrindinis šaltinis, iš kurio autorius sėmėsi žinių apie politinių kalinių sąmonėjimo raidą, vidinius politinės bendruomenės telkimosi procesus, pasipriešinimą lageriuose, – gausi politinių kalinių memuarinė literatūra. Autorius stengėsi susipažinti su kuo daugiau įvairių tautų atstovų atsiminimų, palyginti jų emocinį, idėjinį krūvį, įvykių ir procesų vertinimus. Didžiausia memuarinės literatūros dalis – lietuvių, lenkų, rusų, ukrainiečių politinių kalinių atsiminimai¹⁵. Daug naudingos informacijos apie kalinių pasipriešinimą,

streikus ir sukilimus Vorkutos, Norilsko, Kengyro ir kituose lageriuose paskelbta tų įvykių dalyvių atsiminimų rinkiniuose¹⁶.

Atskirai paminėtinas Aleksandro Solženicyno¹⁷ trijų tomų veikalas, kuriame autorius literatūrinio tyrimo metodu plačiai aprašo GULAG'o lagerių istorijos raidą, analizuoja politinių kalinių bendruomenės vidinius procesus, atskleidžia psichologinį vergų tapsmą visateise, kovinga ir energinga bendrija. Be abejo, A. Solženicyno veikale yra nemažai faktinių, istorinių netikslumų, tačiau jo įžvalgos ir mūsų dienomis išlieka labai taiklios ir prasmingos.

POLITINIAI KALINIAI SOVIETŲ SAJUNGOJE

Politinių kalinių statusas ir identifikavimas sovietinėje baudžiamosioje sistemoje. Sovietinės baudžiamosios teisės retorikoje vengiama asmenis, nuteistus remiantis politiniais kaltinimais, vadinti politiniais kaliniais. Teisinėje sistemoje oficialiai vartotas termino pakaitalas – „valstybiniai nusikaltėliai“, arba asmenys, įvykdę nusikaltimą valstybei ir valstybės valdymo tvarkai¹⁸. Politiniai nusikaltimai oficialiai buvo skirstomi į „kontrrevoliucinius nusikaltimus, nusikaltimus visuomenei, socialistinei nuosavybei ir itin pavojingus nusikaltimus valstybės valdymo tvarkai“¹⁹. RSFSR Baudžiamajame kodekse (toliau – RSFSR BK), kuris Sovietų Sąjungoje galiojo 1926–1958 m., bei analogiškuose sąjunginių respublikų (Baltarusijos, Ukrainos) BK šiai kategorijai priklausančys nusikaltimai buvo įvardijami 58-ajame straipsnyje ir keliuose 59-ojo straipsnio punktuose. Apskritai, kaip pažymėjo ne vienas sovietinės baudžiamosios teisės tyrinėtojas, sovietinė baudžiamoji sistema buvo unikali tuo, kad kaltinamajam visada galėjo formaliai pritaikyti kokį nors BK straipsnį²⁰. RSFSR BK 16-asis straipsnis suformuluotas taip, kad net ir kodekse nenu-

matytas visuomenei pavojingas veiksmas gali būti vertinamas pagal analogiją, t. y. pagal kitą, geriausiai šį straipsnį atitinkantį, daugiausia bendrų bruožų turintį BK straipsnį²¹. Taigi bet koks sovietinio piliečio ar užsieniečio, gyvenančio Sovietų Sąjungoje, veiksmas (arba net ir neveiklumas) galėjo būti traktuojamas kaip nusikaltimas visuomenei ir valstybei²². Sovietinės baudžiamosios sistemos fenomenas nulėmė, kad įvairiausių visuomeninių grupių atstovai, neturėdami jokio bendro idėjinio ar socialinio pagrindo, buvo teisiami pagal analogiškus politinio nusikaltimo pobūdžio kaltinimus. Dauguma nuteistųjų nebuvo nei idėjiniai, nei politiniai sovietų valdžios priešai, o tiesiog žmonės, patekę į lagerius dėl didžiulio sovietinių represijų masto, nesuvokiantys savo politinės antisovietinės kaltės, bet paženklinti 58-ojo, „politinio“, straipsnio žyme.

RSFSR BK 58-asis straipsnis²³, pagal kurio formuluotes į GULAG'o lagerius pateko absoliuti dauguma politinių kalinių, iki 1944 m. buvo vadinamas „kontrrevoliuciniu“, vėliau pradėtas vartoti modernesnis terminas – „antisovietinis“. Jį sudarė 14 atskirų kaltinimų:

58-1 punkte sakoma, kad bet koks veiksmas, kuriuo siekiama nuversti, pakirsti ar susilpninti valdžią, laikomas kontrrevoliuciniu. Papildomais raidiniais punktais (a, b, c, d) suformuluotas „Tėvynės išdavimo“ apibrėžimas – „šnipinėjimas priešiškos valstybės naudai, karinės ar valstybinės paslapties išdavimas, perėjimas į priešo pusę, pabėgimas ar perskridimas į užsienį“. Šie kaltinimai ypač plačiai buvo taikomi teisiant sovietinius karius, Antrojo pasaulinio karo metais patekusius į vokiečių nelaisvę.

58-2 – ginkluoto sukilimo, nukreipto prieš Sovietų Sąjungą, siekiant atplėšti bet kurią SSRS ar atskiros sąjunginės respublikos teritorijos dalį, rengimas ar dalyvavimas jame. Pagal šį kaltinimą pokario metais buvo masiškai teisiami ginkluotojoje antisovietinėje

rezistencijoje dalyvavę ukrainiečiai, lietuviai, latviai, estai.

58-3 – bendradarbiavimas su užsienio valstybe, nukreiptas prieš Sovietų Sąjungą. Pagal šį kaltinimą teoriškai buvo galima nuteisti bet kurį žmogų, Antrojo pasaulinio karo metais gyvenusį vokiečių okupuotose teritorijose – mokėjusį mokesčius ar suteikusį bet kokią paslaugą vokiečių karinei valdžiai²⁴.

58-4 – kaltinimas dėl pagalbos „pasaulinei buržuazijai“ teikimo. Į kaltinamųjų kategoriją pateko rusai emigrantai, pasitraukę iš Sovietų Sąjungos po 1918 m. ir užklupti sovietinės armijos dalinių Rytų ir Centrinėje Europoje baigiantis karui.

58-5 – svetimos valstybės skatinimas paskelbti karą Sovietų Sąjungai ar ginklu kištis į SSRS reikalus (pokarinėje teisminėje praktikoje buvo taikomas gana retai).

58-6 – šnipinėjimas. Sovietinėje baudžiamosios teisės praktikoje šis kaltinimas buvo taikomas plačiai, reikiamą asmenį buvo galima nuteisti ir neturint įkalčių – tiesiog „įtarus dėl šnipinėjimo“, dėl „neįrodyto šnipinėjimo“, taip pat dėl „ryšių, keliančių įtarimą apie šnipinėjimą“. Pagal šias kategorijas trečiajame ir ketvirtajame dešimtmetyje daugybė nekaltų žmonių buvo išsiųsti į lagerius ir papildė „kontrrevoliucinio elemento“ gretas.

58-7 – kenkimas arba „ekonominė kontrrevoliucija“, valstybės pramonės, prekybos, transporto žlugdymas. Pagal šį punktą lageriuose atsidūrė daugybė žmonių, aplaidžiai atlikusių savo pareigas, padariusių netyčinį, atsitiktinį prasižengimą.

58-8 – teroristinis aktas arba bet koks prievartinis veiksmas, nukreiptas prieš sovietų valdžios atstovus. Pagal šį kaltinimo punktą buvo baudžiami ir pokario rezistentai, naikinę sovietinius aktyvistus, ir žmonės, buitinio konflikto metu sužaloję arba nužudę komunistų partijos narių.

58-9 – diversijų organizavimas ir vykdymas. Bausmė pagal šį punktą buvo skiriama tiek tautinių rezistencinių sąjūdžių dalyviams,

tiek darbe, gamyboje (pvz., geležinkelių transporte) suklydusiems sovietiniams piliečiams.

58-10 – kontrrevoliucinė agitacija (vėliau – antisovietinė agitacija) ir propaganda, antisovietinio turinio literatūros platinimas, gaminimas ar laikymas. Šio punkto bausminė skalė ypač plati – jis taikomas net ir privačiame pokalbyje išsakytoms, asmeniniuose dienoraščiuose, laiškuose užrašytoms tokio pobūdžio mintims.

58-11 – dalyvavimas kontrrevoliucinėse organizacijose. Šis kaltinimas buvo tarsi priedas prie kitų kaltinimų, jei asmuo nusikalto ne vienas, o grupėje, bendradarbiaudamas su kitais asmenimis.

58-12 – nepranešimas apie žinomą nusikaltimą veiką, apibūdinamą pagal bet kurį BK 58-ojo straipsnio punktą.

58-13 – aktyvi kova prieš darbininkų klasę ir revoliucinį judėjimą carinės santvarkos laikais. Pagal šį kaltinimą nuteisti carinių represinių struktūrų tarnautojai lageriuose ir kalinimo įstaigose atsidūrė dar pradiniam GULAG'o lagerių gyvavimo etape.

58-14 – sabotažas, sąmoningas arba tyčinis nerūpestingas nurodytų pareigų atlikimas. Sabotažu būdavo apkaltinami kaimo gyventojai, neįstengę sumokėti valstybės nustatytų mokesčių, kolūkiečiai, nesurinkę numatyto darbadienių skaičiaus.

Atskirai paminėtinas RSFSR BK 59-asis straipsnis. Sovietinėje bausminėje sistemoje jis priskiriamas prie „ypač pavojingų valstybinių nusikaltimų“, kaip ir 58-asis, dalis jo punktų kartoja 58-ojo straipsnio kaltinimus, tačiau su tam tikra išlyga – kai „ypač pavojingi valstybei ir valdymo tvarkai nusikaltimai“ padaromi neturint „kontrrevoliucinių tikslų“²⁵. Tačiau 1948–1954 m. pagal RSFSR BK 59-ojo straipsnio 2 ir 3 punktus nuteisti kaliniai – banditai, vagys recidyvistai, žudikai ir kt. kriminalinio pasaulio „elitas“ buvo kalinami ypatingojo režimo sąlygomis, kartu su politiniais kaliniais. Viena iš priežasčių ta, kad po 1945 m. 59-2 straipsnis (politinis banditiz-

mas) neretai buvo taikomas ginkluotosios rezistencijos dalyviams, kovojusiems prieš sovietų valdžią²⁶. Kita vertus, tai buvo pragmatiškas ir kruopščiai apskaičiuotas GULAG'o valdytojų sprendimas – politinius kalinius naujuose ypatingojo režimo lageriuose turėjo prižiūrėti ir kontroliuoti kriminaliniai nusikaltėliai; pastarieji, kaip „socialiai artimi“ sovietinei santvarkai, lageriuose eidavo darbų vykdytojų, brigadininkų, prižiūrėtojų ir kt. vadovaujančias pareigas.

Tačiau vien 58-ojo ir 59-ojo straipsnių formuluotės nereiškė, kad kiekvienas pagal juos nuteistas žmogus savaime buvo politinis arba idėjinis sovietų valdžios priešininkas. Istoriškai pripažįsta, jog Sovietų Sąjungoje nustatyti tikslią ribą tarp politinio ir nepolitinio nusikaltimo labai sunku, nes ir vėlavimas į darbą, pravaikšta, valstybės turto grobstymas, mėginimas nelegaliai pereiti valstybės sieną galėjo būti traktuojami įvairiai – ir kaip politinis nusikaltimas, patenkantis į 58-ojo straipsnio poveikio sferą, ir kaip kriminalinis nusikaltimas. Antra vertus, ir antisovietinio rezistencinio sąjūdžio dalyvių veiksmai neretai buvo vertinami pagal kriminalinių straipsnių bausmines formuluotes (minėtas 59-asis straipsnis)²⁷.

Galima teigti, kad politinio kalinio statusas turėtų būti identifikuojamas ne tik bausmės straipsniu (nes pagal tą pačią politinio nusikaltimo krūvį turinčią formuluotę „ypač pavojingais valstybiniais nusikaltėliais“ laikomi tiek rezistencinių sąjūdžių, pagrindinių antisovietinių organizacijų nariai, tiek paprasti kaimo gyventojai, darbininkai, buvę komunistų partijos nariai, valdininkai, į lagerius patekę didžiųjų „valymų“ metais), bet ir pagal tam tikras subjektyvias savybes. Tai būtina suvokti nagrinėjant politinių kalinių sąmonėjimo ir politinės bendruomenės formavimosi procesus.

Daug žmonių buvo nuteisti pagal politinius straipsnius ir lageriuose kalėjo politinių kalinių kalinimo sąlygomis, bet tik dalis nuteistųjų sąmoningai tapatino save su politi-

nio kalinio idėja. Ši idėja – tai kalinio politinio ideologinio sąmoningumo ir brandumo įrodymas. „Politiniai kaliniai – tai tie, kurie žino, už ką sėdi, ir išlieka tvirti savo įsitikinimais“²⁸. Tvirti įsitikinimai, ideologinis priešiškus valdančiajai partijai ir politiniam režimui, savęs suvokimas kaip jėgos, priešingos esamai valdžiai, kova dėl teisės turėti ir reikšti savo pažiūras net ir lageriuose bei kalėjimuose, – visi šie subjektyvūs „idėjiniai“ kovos ir nepaklusnumo aspektai ir nulemia, ar asmuo yra politinis kalinys, ar jis tiesiog tapo atsitiktine valdančiojo režimo politinių represijų auka. 1948–1954 m. GULAG'o ypatingojo režimo lageriuose susiformavusi naujo pobūdžio politinių kalinių bendruomenė naudojo savitus kovos su lagerių sistemos valdžia metodus. Vykstant vidinio politinių kalinių vienijimosi procesui ypatingojo režimo lageriuose tautybių principu susikūrė pagrindinės pasipriešinimo organizacijos, kolegialiai sprendusios visiems lagerio kaliniams aktualius klausimus. Kovos su kriminaliniais kaliniais ir lagerio administracijai talkinusiems kaliniais rezultatas – sunaikintas kalinių sekimo, fizinės ir dvasinės priespaudos, gniuždymo aparatas. Ypatingojo kalinimo režimo lageriuose buvo iškovota galimybė sąlyginai laisvai ir nevaržomai bendrauti (iki tol tai buvo sunkiai įsivaizduojama) – kalbėtis, dainuoti tautines dainas, melstis, netgi rengti savotiškus mokslinius seminarus, užsiimti savišvieta, taip pat planuoti, derinti tolesnius pasipriešinimo veiksmus²⁹. Susidarius palankioms sąlygoms, politiniai kaliniai stojo į atvirą kovą su lagerių valdžia dėl savo teisių ir padėties pagerinimo. Politinės kovos metodais – pasyviu pasipriešinimu, ekonominiu sabotažu, visuotiniais streikais ir nepaklusnumu buvo kovojama dėl savo teisių, siekiama pakeisti kalinimo sąlygas ir režimą, paspartinti sufabrikuotų baudžiamųjų bylų peržiūrėjimo procesą bei reabilitaciją.

Tačiau vargu ar įmanoma visiškai tiksliai nustatyti „tikrųjų“ – sąmoningų, idėjinį prie-

šiškumą sovietinei santvarkai atvirai deklaru-
vusių politinių kalinių skaičių. Galimi tik pa-
vieniai, konkretaus tyrimo metu nustatyti at-
vejai. Tad ir šiame straipsnyje politinių kali-
nių bendruomenė traktuojama vadovaujantis
formalioju požiūriu. Politiniais kaliniais lai-
komi visi už antivalstybinius nusikaltimus
nuteisti asmenys, kalinti ypatingojo režimo la-
geriuose.

**Politinių kalinių kontingentas 1948–
1954 m.: statistinė apžvalga.** 1948 m.
sausio 1 d. GULAG'o lageriuose buvo
1 108 097 kaliniai, iš jų 416 156 (arba

38 proc. viso kontingento) nuteisti pagal
RSFSR BK 58-ojo straipsnio punktus³⁰. Pa-
grindinis politinių kalinių srautas į lagerius
pateko 1944–1947 m. – tuo metu, kai Uk-
rainoje, Baltarusijoje ir Baltijos šalyse buvo
mėginama atkurti sovietinės okupacinės
valdžios institucijas ir suaktyvinti jų veiklą.
Be to, į lagerius buvo siunčiami vokiečių
nelaisvėje buvę sovietinės armijos kariai,
„ostarbaiteriai“ ir kt. repatriantai. Lentelė-
je Nr. 1 nurodyti duomenys apie 1944–
1953 m. nuteistų kalėti dėl „nusikaltimų
valstybei“ žmonių skaičių ir jų bausmių
trukmę.

Lentelė Nr. 1. Nuteistieji kalėti sovietiniuose lageriuose 1944–1953 m.

Metai	Bausmė					Iš viso
	25 m.	16–24 m.	11–15 m.	6–10 m.	3–5 m.	
1944	14 799		875	46 902	7633	70 209
1945	31 663		2433	70 850	10 791	115 737
1946	16 289		2144	80 742	16 401	115 576
1947	12 089	259	3356	49 215	8623	73 542
1948	36 951	1811	2687	25 790	3803	71 042
1949	37 678	1173	1730	21 450	2044	64 075
1950	29 909	818	1414	20 458	1522	54 121
1951	3366	394	964	15 769	1234	21 727
1952	17 984	319	1486	6395	491	26 675
1953	4769	76	149	2665	24	7683

Šaltinis: ГУЛАГ. 1918–1960, М., 2002, с. 434.

Šie duomenys rodo, kad 1944–1947 m.
politinių kalinių buvo daugiausia – iš viso
375 064 žmonės, tačiau pagal bausmės truk-
mę vyrauja vadinamosios „vaikiškos“ baus-
mės (6–10 m. laisvės atėmimo) – jas gavo
247 709 žm. Maksimaliomis laisvės atėmi-
mo bausmėmis (25 m.) nuteista 74 820 žm.
1948–1953 m. duomenys rodo, kad bendras
nuteistųjų skaičius sumažėjo iki 245 323 žm.,
tačiau beveik 44 proc. padidėjo žmonių, nu-
teistų 25 m. laisvės atėmimo bausmėmis,
skaičius (iki 130 655). Beveik 62 proc. su-
mažėjo nuteistųjų 6–10 m. laisvės atėmimu
(iki 92 577). Būtent maksimaliomis laisvės
atėmimo bausmėmis nuteistų žmonių skai-

čius gali būti nuoroda į asmenis, kurie buvo
laikomi pavojingiausiais sovietinės santvarkos
ir valstybės priešais – sovietinės armijos ka-
rininkai, buvę vokiečių nelaisvėje, žmonės,
karo metais bendradarbiavę su okupacine vo-
kiečių valdžia, pokario metais okupuotose te-
ritorijose kilusių rezistencinių antisovietinių
sąjūdžių dalyviai ir t. t.
Nuo 1948 m. padidėjęs maksimaliomis
laisvės atėmimo bausmėmis nuteistų žmonių
skaičius rodo, kad pasikeitė sovietinės bau-
džiamosios politikos prioritetai – stengtasi
kuo ilgesniam laikui izoliuoti asmenis, laiko-
mus ypač pavojingais valstybei, ir apskritai su-
griežtinti bausmių skyrimo politiką siekiant

palaužti ir nuslopinti užsitęsusį antisovietinį pasipriešinimą Lietuvoje ir Ukrainoje. Tačiau dėl tokios itin griežtos bausminės politikos pokariniuose GULAG'o lageriuose susidarė gausus, ypatingas kalinių kontingentas – nepaklusnių, fiziškai nepalaužtų, nepuoselėjančių vilčių išgyventi ir išeiti iš lagerio į laisvę, todėl nesuinteresuotų sunkiai dirbti ir pavyzdingai laikytis lagerių drausmės. Be to, daugelis nuteistų 25 m. lagerių buvo susipažinę su karo mokslais – kovoje Antrojo pasaulinio karo frontuose arba dalyvavę ginkluotosios antisovietinės rezistencijos kovose, galėję kovinius įgūdžius panaudoti lageriuose³¹. Daugiausia maksimaliomis laisvės atėmimo bausmėmis nuteistų žmonių buvo Vakarų Ukrainoje ir Lietuvoje.

1945–1952 m. iš Lietuvos į GULAG'o lagerius išsiųsta iš viso 54 kalinių „etapai“. Jų metu iš Lietuvos kalėjimų buvo išvežama po 1000 ir daugiau kalinių. Į lagerius buvo siunčiami ir tokie žmonės, kuriems Lietuvoje nebuvo sudarytos bylos. Tai buvo per karines baudžiamąsias operacijas suimti kaimų gyventojai, įtariamai rezistencijos rėmimu. Anksčiau ar vėliau SSRS MVD ar MGB Ypatingasis pasitarimas šiems kaliniams atseikėdavo po 10 ar 25 m. laisvės atėmimo.

Lentelė Nr. 2. Į GULAG'o lagerius išvežtų lietuvių kalinių skaičius

Metai	Išvežta kalinių
1944	1338
1945	32 661
1946	16 182
1947	19 324
1948	20 837
1949	14 948
1950	12 194
1951	12 763
1952	12 332
Iš viso:	142 579

Šaltinis: A. Anušauskas, *Žala, padaryta vykdant genocidą ir represijas bei dėl rezistencijos persekiojimo* (mašinraštis), LGGRTC archyvas, 1996, p. 50.

1948–1950 m. politinių kalinių kontingentas keitėsi. Didelę dalį sudarė Lietuvos ir Ukrainos rezistencinių sąjūdžių dalyviai, įvairių pagrindinių antisovietinių organizacijų nariai. A. Anušausko duomenimis, 1944–1953 m. vien iš Lietuvos į GULAG'o lagerius išvežta 95 602 žmonės, nuteisti pateikus politinius kaltinimus (iš jų 58 884 žm. – 1944–1946 m., 36 718 žm. – 1947–1953 m.)³². Ne visi jie pateko į ypatingojo režimo lagerius, bet vis dėlto tokių buvo dauguma. 1952 m. sausio 1 d. iš viso buvo kalinami 47 124 lietuviai. Net pusė lietuvių kalinių 1948–1954 m. įkalinta ypatinguosiuose lageriuose, kur buvo sunkiausios darbo ir gyvenimo sąlygos. Tarp 258 323 ypatingųjų lagerių kalinių buvo 22 636 lietuviai³³.

Nėra tikslių žinių apie lietuvių kalinių bausmės dydžius, tačiau sprendžiant iš A. Kašėtos pateikiamų duomenų apie 1944–1952 m. LSSR MGB nuteistus Lietuvos gyventojus, gausiausias nuteistųjų kategorijas sudarė nuteistieji 6–10 ir 25 m.³⁴ 1953 m. pradžioje GULAG'o ypatingojo režimo lageriuose buvo kalinami 82,1 proc. visų lietuvių, nuteistų už „kontrrevoliucinius nusikaltimus“, tad žinant sovietinės baudžiamosios politikos griežtumą Lietuvoje galima teigti, kad didžiausią dalį tarp nuteistų lietuvių sudarė asmenys, nuteisti 10 ir 25 m. laisvės atėmimo bausmėmis. Panaši padėtis buvo ir Ukrainoje: vien 1944–1946 m. ten buvo suimta 208 817 partizanų, 1947–1948 m. – 35 183 partizanai; jie buvo nuteisti 10–25 m. laisvės atėmimo bausmėmis ir papildė politinių kalinių gretas³⁵. Lietuviai ir ukrainiečiai ypatingojo režimo lageriuose sudarė kalinių daugumą (apie 50–60 proc.), be to, siejami panašios rezistencinės patirties, ideologinių nuostatų, lageriuose formavo pradinis politinių kalinių bendruomenės branduolius, prisidėjo prie masinio pasipriešinimo organizavimo³⁶.

Didėjant politinių kalinių skaičiui bendruosiuose GULAG'o lageriuose bei daugė-

jant maksimaliomis laisvės atėmimo bausmėmis nuteistų „ypač pavojingų“ politinių kalinių, SSRS MVD ir GULAG'o vadovybė ėmėsi pertvarkyti lagerių sistemą. 1948 m.

buvo įsteigti penki ypatingojo režimo lageriai³⁷. Kalinių skaičiaus didėjimas ypatinguosiuose lageriuose 1948–1954 m. rodo visiems GULAG'o lageriams bendrą tendenciją.

Lentelė Nr. 3. Kalinių skaičius ypatinguosiuose lageriuose 1948–1954 m.

Ypatingasis lageris	1948 12	1949 01	1950 01	1951 01	1952 01	1953 01	1954 01
Dubravlagas	13 877	23 273	23 532	23 541	25 616	20 680	16 980
Steplagas	5713	18 572	27 855	18 572	23 089	20 869	21 090
Pesčianlagas			9517	21 170	39 612	29 905	23 626
Luglagas			1100	12 717			
Minlagas	10 373	24 112	28 371	33 056	34 448	27 785	28 055
Gorlagas		14 936	17 424	19 186	20 218	20 167	15 061
Rečlagas	6654	7474	25 024	27 547	35 459	35 451	37 654
Berlagas	20 758	15 378	23 906	28 716	31 489	24 431	20 508
Ozerlagas		19 009	31 881	33 325	37 093	31 225	29 347
Kamyš Lagas				7256	10 750	8182	13 273
Dalnij Lagas					2787	2742	2388
Vodorazdelnyj						1162	
						tik b/k	
Iš viso:	57 375	122 754	188 610	225 086	260 556	221 437	207 982

Šaltinis: Система исправительно-трудовых лагерей в СССР, 1923–1960: Справочник, М., 1998, с. 167, 188, 205, 210, 218, 282, 315, 324, 353, 368, 403.

1948–1952 m. politinių kalinių vis daugėjo, tad buvo steigiami nauji ypatingieji lageriai. Nuo 1948 m. pabaigos iki 1952 m. sausio 1 d. šiuose lageriuose kalinamų žmonių skaičius išaugo nuo 57 375 iki 260 556 žm. Bendras kalinių, nuteistų pagal politinius kaltinimus, skaičius GULAG'e 1948–1952 m. išaugo nuo 416 156 iki 480 766 žm., o apskritai lagerių kontingentas – nuo 1 108 057 (1948 m.) iki 1 711 202 žm. (1952 m.)³⁸. 1953 m. pradžioje sovietinė lagerių sistema pasiekė kiekybinį apogėjų, tačiau tuo pat metu išgyveno gilią vidinę krizę. GULAG'o lagerinio-gamybinio komplekso veikla buvo nuostolinga ir sunkiai kontroliuojama dėl išpūsto biurokratinio aparato, vietinių lagerių vadovų atsainaus požiūrio, ekstensyvaus darbų vykdymo pobūdžio, nekvalifikuotos kalinių darbo jėgos panaudojimo beprasmiškose „didžiosiose komunizmo statybose“ bei vis stiprėjančio

kalinių pasipriešinimo lageriuose. Tačiau kol Sovietų Sąjungai vadovavo J. Stalinas, GULAG'o reformos buvo neįmanomos.

Po J. Stalino mirties, ieškant būdų, kaip įveikti lagerių sistemos krizę, L. Berija paskelbė, kad būtina sumažinti kalinių skaičių ir atsisakyti didžiausių ir brangiausių statybų. 1953 m. kovo 27 d. buvo paskelbtas SSRS AT Prezidiumo įsakas dėl visuotinės amnestijos. Per du mėnesius iš lagerių ir kolonijų buvo paleistas 1 201 601 kalinys, tačiau politiniai kaliniai sudarė tik labai nedidelę dalį³⁹. 1954 m. pradžioje ypatingojo režimo lageriuose dar kalėjo daugiau nei 207 tūkst. kalinių. Susikaupusi politinių kalinių neviltis ir nepasitenkinimas galiausiai prasiveržė visuotiniais streikais ir sukilimais Gorlage, Rečlage, Steplago lagerių punktuose. Nors sukilimai buvo nuslopinti, tačiau net ir aukščiausi sovietiniai valdininkai suprato, kad padėtis lageriuose darosi kritiška.

1954 m. liepos mėn. buvo panaikintas ypatingojo kalinimo režimas. Tuo pat metu prasidėjo spartesnis politinių kalinių bylų formalaus peržiūrėjimo ir reabilitavimo procesas. Tačiau net 1956 m. pradžioje lageriuose dar kalėjo 113 735 politiniai kaliniai. Didžioji dalis buvo paleista į laisvę tik po SSKP XX suvažiavime Nikitos Chruščiovo išsakytos J. Stalino asmens kulto kritikos, Sovietų Sąjungoje prasidėjus trumpalaikiam politiniam „atšilimui“. MVD duomenimis, 1959 m. sausio 1 d. lageriuose ir kolonijose kalėjo 11 027 žmonės, nuteisti pagal politinius kaltinimus⁴⁰.

YPATINGASIS POLITINIŲ KALINIŲ KALINIMO REŽIMAS 1948–1954 M.

Ypatingojo režimo lagerių sistema. Iki 1948 m. asmenys, nuteisti už politinius nusikaltimus, bausmes atlikdavo bendrojo režimo lageriuose, kartu su kriminaliniais kaliniais. 1948 m. sausio mėn. J. Stalino nurodymu Sovietų Sąjungos MGB ir MVD ministrai Viktoras Abakumovas ir Sergejus Kruglovas parengė nutarimo projektą dėl atskirų griežto režimo lagerių ir kalėjimų „ypač pavojingiems valstybiniais nusikaltėliams“ laikyti⁴¹. Idėja iš bendros kalinių masės atskirti „ypač pavojingus“ politinius kalinius ir laikyti juos atskiruose lageriuose, ypatingai griežto režimo sąlygomis, nebuvo nauja. Dar 1943 m. balandžio 12 d. VKP(b) CK Politinio biuro įsakymu buvo įteisinta katorgos darbų bausmė, kuria buvo baudžiami sovietiniai piliečiai, vokiečių okupacijos metais įvairiais būdais dalyvavę okupacinės valdžios struktūrų darbe – vadinamieji „vokiečių fašistų pagalbininkai, šnipai, Tėvynės išdavikai“⁴². Katorgininkai buvo laikomi atskiruose bendrojo režimo lagerių skyriuose, visiškai izoliuoti nuo kitų kalinių, dirbo tik sunkiausius fizinius darbus pavojingiausiomis sąlygomis. Didėjant nuteistųjų katorgos darbams skaičiui, buvo įsteigti

atskiri katorgos lageriai. Tačiau katorgos darbams nuteisti žmonės sudarė tik nedidelę dalį bendro nuteistų už politinius nusikaltimus kalinių skaičiaus. Iki 1945 m. rugsėjo 1 d. katorgos darbams buvo nuteista 38 568 žm. Tad 1948 m. pasirodęs ypatingųjų lagerių steigimo projektas traktuotinas kaip mėginimas išplėsti katorgos lagerių sistemą, pritaikant katorginio režimo ypatumus didesniajam politinių kalinių skaičiui.

Kokios priežastys, motyvai nulėmė ypatingųjų lagerių sistemos suformavimą? Galima teigti, kad tuo metu (1948 m.) veikė tam tikras priežasčių kompleksas. Po Antrojo pasaulinio karo iš esmės pasikeitė politinių kalinių kontingentas – padaugėjo asmenų, nuteistų maksimaliomis laisvės atėmimo bausmėmis, turinčių karinę patirtį, tvirtą antisovietinį nusistatymą, priešišką komunistų partijai ir galinčių tapti realiai pavojinga jėga šalyje susiklosčius ekstremaliai padėčiai. Siekiant sumažinti galimų sukilimų, pabėgimų grėsmę, nutarta pavojingus kalinius laikyti specialiuose, griežtai saugomuose ypatingojo režimo lageriuose. Šitaip sovietų valdžia stengėsi bendrojo režimo lagerius apvalyti nuo kenksmingo „antisovietinio“ elemento, daugiau erdvės skirti naujam „buitinių“ nusikaltėlių kontingentui, kuris labai gausiai papildė lagerius po 1947 m. birželio 4 d. priimto dekreto „Dėl valstybės ir kolūkių nuosavybės apsaugos“ (vien per antrąjį 1947 m. pusmetį pagal šį įstatymą laisvės atėmimo bausmėmis buvo nuteista 380 tūkst. žmonių⁴³). Taigi buvo ir poreikis, ir proga ypač pavojingus politinius kalinius izoliuoti sugriežtinto ypatingojo režimo lageriuose, sumažinant pabėgimų ir pasipriešinimo galimybes.

1948 m. vasario 21 d. buvo paskelbtas SSRS Ministrų Tarybos nutarimas dėl ypatingųjų lagerių organizavimo⁴⁴. Vasario 28 d. SSRS MVD ministro S. Kruglovo įsakyme „Dėl MVD ypatingųjų lagerių įsteigimo“ pateikiamas galutinis sprendimas dėl ypatingųjų lagerių dislokavimo ir jų kontingento dy-

džio⁴⁵. Ypatingasis lageris Nr. 1 („Mineralnyj“) įsteigtas Intos r. (Komijos ASSR) Intos pataisos darbų lagerio (toliau – PDL) pagrindu; numatomas jo kalinių kontingento dydis – 15 tūkst. žm. Lageris Nr. 2 („Gornyj“) – Norilsko r. (Krasnojarsko kr.) dalies Norilsko PDL skyrių pagrindu – 15 tūkst. žm. Lageris Nr. 3 („Dubravnyj“) – Temnikovo r. (Mordovijos ASSR), Temnikovo PDL ir vaikų kolonijos patalpose – 20 tūkst. žm. Lageris Nr. 4 („Stepnoj“) – Karagandos r. (Kazachijos SSR), MVD 4-ojo lagerio ir MVD karo belaisvių lagerio Spasko m. patalpose – 10 tūkst. žm. Lageris Nr. 5 („Beregovoj“) – Kolymos regione, dalies MVD Dalstrojaus lagerių patalpose – 30 tūkst. žm. Įsakyme buvo numatyta, kad kaliniai į lagerius bus atgabenti nuo 1948 m. gegužės 1 d. iki rugsėjo 1 d. Iki to laiko lageriai pagal ypatingojo režimo reikalavimus turėjo būti parengti eksploatavimui⁴⁶.

SSRS MVD vietinės komisijos 1948 m. nustatė, kad 175 tūkst. kalinių reikia perkelti iš bendrojo režimo lagerių į ypatinguosius lagerius. Be to, iš MVD kalėjimų tiesiog į ypatinguosius lagerius buvo siunčiami naujai nuteistų kalinių „etapai“ – nuo 1948 m. balandžio 1 d. iki 1949 m. kovo 1 d. išsiųsti 24 722 žm. (vidutiniškai po 2500 žm. per mėnesį)⁴⁷. Spartus politinių kalinių skaičiaus didėjimas lėmė ir tolesnį ypatingųjų lagerių sistemos išplėtimą. 1948 m. rugpjūčio mėn. Vorkutos regione dalies Vorkutos PDL skyrių pagrindu buvo įsteigtas ypatingasis lageris Nr. 6 („Rečnoj“) 10 tūkst. žm., vėliau limitas padidintas iki 25 tūkst. (1949 m.) ir 35 tūkst. (1951 m.)⁴⁸. 1948 m. gruodžio mėn. Irkutsko sr. Angaros ir Taišeto PDL pagrindu buvo įsteigtas ypatingasis lageris Nr. 7 („Ozernyj“), pradinis jo kontingento dydžio limitas – 45 tūkst. žm., 1951 m. gegužės mėn. sumažintas iki 40 tūkst. žm.⁴⁹ Taigi 1948 m. buvo paruošti (arba ruošiami) septyni ypatingieji lageriai 155 tūkst. kalinių ir trys ypatingieji kalėjimai po 5 tūkst. žm. Tačiau realiai į ypatinguosius lagerius buvo siunčiama daugiau kalinių nei planuota. 1949 m. buvo didinami kontingento limitai anksčiau įsteigtuose lageriuose ir steigiami nauji lageriai. Kazachijos SSR, Karagandos sr. buvo įsteigti du ypatingieji lageriai: Nr. 8 („Pesčiannyj“) buvusio MVD karo belaisvių lagerio Nr. 99 patalpose, lagerio kontingento limitas iš pradžių nustatytas 15 tūkst. žm., o 1950 m. išplėstas iki 35 tūkst., ir Nr. 9 („Lugovoj“) – buvusio Karagandos PDL Dolinkos lagerio patalpose, pradinis jo limitas – 15 tūkst. žm.⁵⁰ Šis lageris gyvavo tik iki 1951 m. rugsėjo, vėliau buvo reorganizuotas į Pesčianlago Spasko lagerio skyrių.

1951–1952 m. buvo įsteigti nauji ypatingieji lageriai: Nr. 10 („Kamyšovij“) – Kemerovo sr., buvusios MVD kolonijos patalpose, 15 tūkst. žm., Nr. 11 („Dalnij“) – Pavlodaro sr. (Kazachijos SSR) – 5 tūkst. žm. ir Nr. 12 („Vodorazdelnyj“) – Komijos ASSR, Pečioros PDL Mikunės lagerio skyriaus pagrindu – 35 tūkst. žm. (šis lageris buvo uždarytas 1953 m. balandžio 29 d., nepabaigus parengiamųjų darbų)⁵¹.

1952 m. pradžioje bendrojo režimo lageriuose dar kalėjo 99 088 kaliniai, atitinkantys „ypač pavojingų“ kalinių kategorijos reikalavimus; juos reikėjo perkelti į ypatinguosius lagerius. Ypatingųjų lagerių sistemos formavimą ir plėtojimą apsunkino ir materialiniai dalykai: lagerių statybai ir įrengimui trūko būtiniausių medžiagų – spygliuotos vielos, statybinių priemonių, lagerio buities apyvokos daiktų. Sunki padėtis susiklostė ir kalinių įdarbinimo srityje – pagal ypatingojo režimo kalinių saugojimo reikalavimus gamybinė zona turėjo būti aptverta spygliuota viela, sargybai įrengti stebėjimo punktai ir kt. priemonės. Sargybos viršininkai, teisindamiesi, kad nėra saugumo sąlygų, atitinkančių ypatingųjų lagerių reikalavimus, neretai atsisakydavo vesti kalinius į darbo zoną⁵².

Politinių kalinių kalinimo režimo bruožai.

Ypatingojo režimo lageriuose kaliniai buvo visiškai izoliuoti nuo aplinkinio pasaulio, juose įvesta griežta drausmė:

1) kaliniai baudžiami už menkiausią nepaklusnumą ar nusižengimą lagerio vidaus taisyklėms;

2) jiems netaikomos jokios lengvatos nei paskatinimai už gerai atliktą darbą;

3) visi be išimties dirba tik sunkius fizinius darbus;

4) į darbą vedami tik lydimi karinio konvojaus;

5) akylai sekami ir prižiūrimi tiek lagerio gyvenamojoje zonoje, tiek darbe;

6) griežtai reikalaujama, kad įvykdytų nustatytas išdirbio normas.

Lageryje visi kaliniai privalėjo dėvėti lagerinius drabužius, paženklinčius asmeniniais numeriais. Numerio struktūra – priekyje rusų abėcėlės raidė ir skaičius nuo 1 iki 999. Drabužiai dažniausiai būdavo paženklinami keturiais numeriais: ant nugaros, krūtinės, virš kelio ir ant kepurės⁵³. Numeriai buvo ir katorgos lageriuose, jie labai palengvindavo prižiūrėtojų ir apsaugos darbą, stebint ir nustatant nepaklusnius, lagerio režimą pažeidžiančius kalinius. Netekę vardų ir pavardžių, nuasmeninti, identifikuojami tik skaičiais ir raidėmis žmonės išgyvendavo psichologinį stresą, patirdavo dvasinį diskomfortą, tačiau, kaip teigia patys kaliniai, numeriais juos šaukdavo tik lagerio administracija ir aptarnaujantis personalas, o tarpusavyje kaliniai kreipdavosi vieni į kitus vardais, pavardėmis bei tėvavardžiais⁵⁴. Pasak buvusių kalinių, tik tokiu būdu – bendraujant ir gyvenant kolektyviai, žmonėms pavyko išvengti gniuždančio nuasmeninimo poveikio, nepalūžti, išlikti savimi⁵⁵.

Periodiškai, ne rečiau kaip kartą per savaitę, lagerio viršininkas ir prižiūrėtojai kartu su lagerio operatyvinio skyriaus darbuotojais nuodugniai apžiūrėdavo lagerio gyvena-

mąsias patalpas – būdavo patikrinami kalinių gultai, barakų grindys, prieangiai, visos kėtės, krosnys (jeigu jos buvo), pastogės ir kt. įtartinose vietose, kuriose kaliniai galėjo slėpti kokius nors draudžiamus daiktus.

Griežto režimo sąlygomis nepaprastai didelis dėmesys buvo skiriamas kalinių izoliavimui bei judėjimo laisvės suvaržymui. Todėl kalinių gyvenamosios patalpos naktį buvo rakinamos, langai sutvirtinti grotomis. Kaliniams buvo draudžiama net ir laisvu nuo darbo metu vaikštinėti po lagerio teritoriją, lankytis kituose barakuose, o darbo metu – vaikštinėti po darbo zoną. Į buitines patalpas lagerio teritorijoje – valgyklą, pirtį, skalbyklą ar sanitarinį punktą – kaliniai buvo vedami grupėmis su prižiūrėtojais. Buvo draudžiama artintis prie lagerio skiriamosios tvoros, prie sargybinių bokštelių (iki 10 metrų), išeiti iš rikiuotės konvojavimo metu: „Žingsnis į kairę, žingsnis į dešinę laikoma pabėgimu, šaunama be įspėjimo“, – apie tai kalinius nuolat informuodavo konvojus.

Griežtasis režimas numatė ir nemažai drausminių, baudžiamųjų priemonių. Nusižengęs kalinys galėjo būti nubaustas šiomis administracinėmis bausmėmis⁵⁶:

1) atimama teisė naudotis lagerio parduotuvės paslaugomis – iki 3 mėnesių;

2) atimama teisė susirašinėti – iki 1 metų;

3) pervedamas į sustiprinto režimo baraką, laikomas bendroje kameroje ir vedamas į darbą – iki 6 mėnesių;

4) uždaromas į lagerio kalėjimą-karcerį – iki 15 parų.

Ypatingasis režimas buvo realiausia, visiems kaliniams – nesvarbu koks jų politinis sąmoningumas ar ideologiniai skirtumai – aiški ir suprantama kalinimo blogybė. Siekimas panaikinti šiuos diskriminuojančio režimo suvaržymus ir buvo viena pagrindinių priežasčių, dėl kurios kilo politinių kalinių individualus pasipriešinimas, vėliau peraugęs į masinį pasipriešinimo judėjimą.

POLITINIŲ KALINIŲ PASIPRIEŠINIMAS IR KOVA YPATINGOJO REŽIMO LAGERIUOSE

Individualus pasipriešinimas. Lageriuose visada atsirasdavo žmonių, nenorinčių susitaisyti su įkalinimu, paklusti režimui ir nuolankiai plaukti pasroviui, atsisakant vilties kada nors išeiti į laisvę⁵⁷. Pagrindinis individualaus protesto aktas, plačiai naudotas ir politinių kalinių lageriuose – pabėgimas. Ypatingieji lageriai buvo įrengiami „ypač pavojingiems nusikaltėliams“, linkusiems į pabėgimus, krinti. Rakinami barakai, grotuoti langai, apribota judėjimo po lagerio teritoriją laisvė, trigubos vielų, tvorų užtvaros, ginkluotos sargybos postai, nuolatinė kalinių kontrolė ir priežiūra tiek gyvenamojoje zonoje, tiek darbe, – visa tai turėjo iki minimumo sumažinti pabėgimo galimybes. Tačiau bandančių pabėgti iš lagerių buvo labai daug. Pabėgimai būdavo dvejopo pobūdžio: impulsyvūs, kilę iš nevilties, ir kruopščiai parengti, suplanuoti ir įgyvendinti.

Pirmieji – tiesiog spontaniškas ir dažniausiai paskutinis kalinio protestas. Jam ryždavosi nusivylę, dvasinės pusiausvyros netekę žmonės; jie impulsyviai pasirinkdavo nerealią viltį ištrūkti į laisvę vietoj neišvengiamos mirties lageryje. Be maisto atsargų, nepasirengus ir neapmąsčius – tokius bandymus pabėgti lagerių sargyba nutraukdavo dar jiems nepradėjus.

Suplanuotus pabėgimus rengdavo ir įgyvendindavo tiek pavieniai kaliniai, tiek nedidelės grupelės (3–5 žmonės; didelėmis grupėmis bėgdavo rečiau). Iš pradžių reikėdavo sukaupti pakankamas maisto atsargas, sudaryti ir tiksliai įgyvendinti pabėgimo planą – kad sargyba apie pabėgusius kalinius sužinotų kuo vėliau, nes po tam tikro laiko net ir specialiai dresuoti šunys nesugebėdavo užuosti pabėgėlių pėdsakų, dėl to buvo galima išvengti persekiojimo. Pabėgę kaliniai privalėjo puikiai išmanyti vietinio regiono geografiją, orientotis

aplinkoje, žinoti gamtinių sąlygų ypatumus, vengti kontaktų su vietos gyventojais, turėti konkretų pabėgimo maršrutą ir jo laikytis. Kadangi lagerio gyvenamoji zona buvo ypač stipriai saugoma, kaliniai dažniausiai bėgdavo iš darbo zonos. Lagerininkai angliakasiai, pasinaudodami tuo, kad apsauga į šachtas nesileisdavo, mėgindavo bėgti vagonuose, specialiai pasidarytose dėžėse, užpiltose anglimi. Tačiau vagonai buvo kruopščiai tikrinami, sargybiniai plieniniais strypais badydavo anglies sluoksnius, tikrindavo vagonų dugnus⁵⁸. Neretai grupė kalinių darbo zonoje netikėtai užpuldavo ir nuginkluodavo sargybinius, o tada organizuotai pasitraukdavo⁵⁹. Valdžia tokius atvejus traktuodavo kaip ypač pavojingus ginkluotų kalinių pabėgimus, pabėgėlių buvo ieškoma ir jie sulaikomi pasitelkiant visas įmanomas priemones.

Apskritai bėgti buvo labai rizikinga, o pavykęs pabėgimas – praktiškai neįmanomas, itin retas įvykis. Už lagerio ribų kalinys atsidurdavo svetimoje, nepažįstamoje, dažniausiai jam priešiškoje aplinkoje. Ypatingieji lageriai buvo steigiami atokiose, praktiškai negyvenamose atšiauraus klimato vietovėse. Aplinkui lagerius, pagrindiniuose keliuose, kalnų perėjose, visose gyvenvietėse daugelio kilometrų spinduliu buvo įsteigti slapti operatyvinių darbuotojų postai⁶⁰. Vietos gyventojai – komiai, jakutai, kalmukai, kazachai – neapkenė visų svetimųjų, o ypač kalinių. Dažnai bėglius persekiodavo ne tik kariniai paieškos daliniai, bet ir ginkluoti vietos gyventojai, medžiotojai. Už pagautą kalinį valdžia jiems atsilygindavo paraku, degtine, arbata, miltais⁶¹. Bėglių paieškos sistema funkcionavo labai veiksmingai, prireikus į pagalbą būdavo pasitelkiama ir aviacija, skelbiama respublikinė paieška, informacija apie pabėgusius kalinius perduodama atokiausiems operatyviniams postams. Sugautus kalinius dažniausiai žudydavo vietoje, nes premijai gauti užteko atgabenti bėglio galvą ir ranką (pirštų atspaudams sulyginti); tik turint kokių nors ypatingų

gų ketinimų – ištardyti bėglius, nubausti viešai siekiant įbauginti kitus kalinius – bėgliai būdavo gabenami į lagerį⁶². Labai dažnai sargyba piktnaudžiaudavo teise nušauti kalinį pabėgimo ar net „įtarimo planuojant pabėgimą“ atveju – t. y. išėjusį iš rikiuotės konvojavimo metu, įžengusį į draudžiamą zoną lageryje ar darbo vietoje ir t. t.⁶³ Kita vertus, sargybiniai, paprasti šaukstiniai kareiviai, iš kariuomenės politinių darbuotojų, lagerio administracijos pasakojimų susidarydavo išankstinę neigiamą nuomonę apie politinius kalinius kaip „ypač pavojingus“, „fašistus“, „banditus“, „žudikus“ ir panaudodavo ginklą dėl atsitiktinio, klaidingai įvertinto konvojuojamo kalinio judesio ar poelgio⁶⁴.

Tačiau nepaisant akivaizdžių padarinių ir nesėkmių, pabėgimai niekada nesiliaudavo, vis atsirasdavo žmonių, pasiryžusių paaukoti gyvybę už kelias dienas laisvės.

Lageriuose buvo praktikuojami ir kiti individualaus pasipriešinimo metodai. Vienas iš jų – atsisakymas dirbti. Kaliniai dažniausiai atsisakydavo dirbti ypač sunkius, sveikatai pavojingus darbus. Nedirbantys kaliniai gaudavo minimalų maisto davinį ir būdavo laikomi sustiprinto režimo barakuose arba bausminiuose izoliatoriuose, karceriuose, kur lagerio valdžia mėgindavo įvairiomis priemonėmis – fizinėmis ir psichologinėmis – palaužti jų valią, priversti išeiti į darbus⁶⁵. Tokie išbandymai išsekindavo žmones ne mažiau nei bendrieji darbai. Todėl dauguma rinkdavosi nuosaikesnes, ne tokias atviras protesto formas. Jie eidavo į darbą su savo brigada, tačiau dirbdavo puse jėgos, tik sudarydami sunkiai dirbančių įspūdį; nors ir neįvykdydavo plano, tačiau visgi gaudavo didesnę maisto davinį nei visiškai nedirbantys kaliniai⁶⁶. Tokia pasyvaus pasipriešinimo taktika ypač paplito 1952 m., kai buvo pažeista politinių kalinių kontroliavimo ir priespaudos sistema. Pagal GULAG'o lagerių sistemos statistinius duomenis, net 32 proc. kalinių tais metais neįvykdydavo nustatytų išdirbio normų⁶⁷. For-

muojantis politinių kalinių bendruomenei, kalinių sąmonėje brendo maišto prieš lagerių režimą ir diskriminuojančias kalinimo sąlygas idėja. 1951–1952 m. sandūroje pasyvusis pasipriešinimas išaugo į aktyvų, jau nebe pavienių individų, bet daugumos politinių kalinių bendruomenės narių kovą, kuri padėjo sužlugdyti ypatingojo režimo lagerių sistemą.

Politinių kalinių kova su kriminaliniais ir lagerių administracijai talkinisiais kalinių. Iki 1948 m. politiniai kaliniai tebuvo užguita, susiskaidžiusi, išblaškyta žmonių masė. Ypatingojo režimo lageriuose jie gavo unikalią galimybę pažinti save, suprasti, kad jie ne šiaip kaliniai, o politiniai kaliniai, t. y. identifikuoti ir pagal tam tikrus bendrus požymius (bausmė, straipsnis, priežastis, pažiūros, ideologija, interesai ir tikslai) sutapatinti save su daugybe kitų žmonių, tokiu būdu suformuoti politinių kalinių bendruomenę. „Bendruomenė yra įsivaizduojama, nes netgi pačios mažiausios tautelės atstovai niekada nepažins daugumos savo tautiečių, tačiau kiekvieno jų sąmonėje gyvuoja įvaizdis, kad jie visi susiję“⁶⁸. Politiniai kaliniai buvo įvairių tautybių, turėjo skirtingos ir unikalios patirties bagažą, tačiau juos vienijo pagrindinė aplinkybė – jų padėtis GULAG'o lageriuose.

Prireikė laiko ir naujo kalinių kontingento, kad iš politinių kalinių masės susiformuotų kolektyvas, bendruomenė, kad žmonės patikėtų, jog „galima ištiesti nugarą, kad paprasta laisvė – tokia pat žmogaus teisė, kaip ir oras“⁶⁹. Šį suvokimą paskleidė 1949–1951 m. ypatinguosius lagerius papildę kaliniai: jauni, ryžtingi, stiprūs žmonės – rezistencinio sąjūdžio dalyviai, antisovietinių pagrindinių jaunimo organizacijų nariai, turintys aiškias ir tvirtas antisovietines pažiūras bei nuostatas⁷⁰. Jie buvo pasirengę ir lageriuose tęsti pradėtą kovą, organizuoti plataus masto pasipriešinimo judėjimą⁷¹.

Iš pradžių ši kova buvo nukreipta į vidišius politinių kalinių priešus – slaptuosius

informatorius, žiaurius, kalinių krauju susitepusius brigadininkus ir prižiūrėtojus. Jau kalinių etapavimo metu politiniai kaliniai – buvę Lietuvos, Vakarų Ukrainos partizanai – persiuntimo lageriuose organizuotai pasipriešindavo kriminalinių kalinių savivalei, plėšikavimams⁷². Kovinę patirtį jie pernešė ir į politinių kalinių lagerius. Pagrindinis smūgis buvo nukreiptas prieš lagerio administracijos suformuoto kontrolės ir prievartos mechanizmo pagrindinius sraigtelius – slaptuosius informatorius. Pastarieji kiekviename lageryje sudarydavo 5–10 proc. bendro kalinių skaičiaus, iš jų lagerio operatyvinis skyrius sužinodavo apie kalinių nuotaikas, kalbas, jų padedami išskirdavo aktyviausius, pavojingiausius kalinius⁷³. Būtent šiems aktyviausiems lagerio administracijos padėjėjams slapti politinių kalinių teismai skelbė mirties nuosprendžius, o pagal tautybes suformuotų kovos dalinių nariai juos vykdė. Standartinis tokio įvykio aprašymas: anksti ryte, vos atrakinus barakus, grupė kaukėtų vyrų įsiverždavo į nurodytą baraką ir aptikę auką įvykdė nuosprendį. Psichologinis tokių keršto akcijų poveikis buvo labai stiprus – dauguma kalinių jas vertino kaip teisingą, ilgai lauktą atpildą, o slaptieji informatoriai pasijuto esą neapsaugoti nuo lemtingo atpildo. Nors nužudymų buvo nedaug (pavyzdžiui, A. Solženicynas rašo, kad Ekibastūzo (Pesčianlago skyrius) lageryje iš 5 tūkst. kalinių nužudyta 12 lagerio administracijos padėjėjų), tačiau to pakako, kad slaptieji informatoriai daugiau neteiktų informacijos lagerio operatyvinio skyriaus darbuotojams, o prižiūrėtojai, brigadininkai su politiniais kaliniais elgtųsi ir bendrautų kaip su lygiateisiais žmonėmis⁷⁴. Panaši kova vyko beveik visuose ypatinguosiuose lageriuose, žinoma, su tam tikromis išimtimis. Kovos veiksmingumas ir mastai priklausė nuo konkrečių vietos sąlygų – lagerių dydžio, kalinių skaičiaus, darbų svarbos ir pobūdžio, kalinių buities ir t. t. Rečlagas, Gorlagas, Pesčianlagas, Steplagas – didžiuliai lagerių kompleksai, sutelkti nedidelėje te-

ritorijoje; juose kalėjo daug kalinių, tad neatitiktinai pirmieji neramumai, organizuoto nepaklusnumo akcijos vyko kaip tik šiuose lageriuose. Tuo tarpu Berlago, Ozerlago lagerių skyriai buvo smulkūs (nuo kelių šimtų iki 1000 kalinių), išsimėtę milžiniškoje teritorijoje, todėl šių lagerių administracijai buvo lengviau kontroliuoti nedidelį kalinių skaičių, juos sekti ir šnipinėti⁷⁵.

Kovoje su lagerio informatoriais buvo žengtas reikšmingas žingsnis organizuojant ir vienijant kalinius masinio pobūdžio kovai. Pasikeitė lagerių mikroklimatas, keitėsi ir kalinių mentalitetas – žmonės laisviau bendravo, būrėsi ir organizavosi pagal tautybes. Tuo pat metu steigėsi bendri, visų lagerio kalinių interesams atstovaujantys, pasipriešinimo judėjimą koordinuojantys centrai. Ilgainiui jie tapo tikromis kalinių savivaldos, nors ir po grindinės, bet turinčios realią valdžią, institucijomis.

Sutramdžius lagerių kriminalinių kalinių savivalę, nutildžius informatorius, iš esmės pagerėjo buitinės ir gyvenimo sąlygos. Tačiau lageriuose tebeveikė ypatingojo režimo apribojimai, o lagerių administracija ieškojo būdų atgauti kalinių kontrolės svertus. Kita vertus, ir kalinių bendruomenėse kaupėsi nepasitenkinimas susidariusia padėtimi, vis dažniau buvo užsimenama apie būtinybę streikuoti, atvirai kovoti dėl savo teisių⁷⁶.

J. Stalino mirtis ir po jos aukštuose sovietų valdžios sluoksniuose prasidėjusi kova dėl valdžios bei su tuo susiję procesai lageriuose paspartino politinių kalinių ir lagerių administracijos atviros kovos pradžią.

Politinių kalinių masinė kova: streikai ir sukilimai. 1952–1953 m. GULAG'o lagerių sistemą drebino masiniai kalinių sukelti neramumai⁷⁷. Kovojo ne tik ypatinguosiuose lageriuose kalintys politiniai kaliniai, bet ir bendrojo režimo lageriuose bausmes atliekantys kriminaliniai nusikaltėliai. Tiesa, bendrojo režimo lageriuose tarpusavyje kovojo įvairios kriminalinių kalinių grupuotės, tačiau dėl to

daugelyje lagerių administracija praktiškai negalėjo kontroliuoti kalinių veiksmų⁷⁸.

Atvira politinių kalinių kova su lagerių administracija aptariamuoju laikotarpiu vyko dviem kokybiškai skirtingais metodais. 1948–1952 m. – ginkluotos kovos, sukilimų etapas. GULAG'o valdininkai stengėsi kontroliuoti kalinių sudėtį, po atskirus lagerius išskirstydavo kalinius, dėl karinės patirties ir žinių galinčius būti potencialiai pavojingais, linkusius priešintis, bėgti, tačiau kartais viename lageryje susirinkdavo gana daug tokių kalinių, kurie pasitaikius progai mėgindavo suorganizuoti ginkluotus sukilimus.

1948 m. rudenį sukilo vieno iš statybos lagerio Nr. 501 (Tiumenės sr.) kaliniai. Grupė kalinių, buvusių sovietinės armijos kareivių ir karininkų, nuginklavo savo lagerio skyriaus sargybą, persirengė karinėmis uniformomis ir sugebėjo be pasipriešinimo užimti keletą kaimyninių lagerių, kurių kaliniai papildė sukilėlių gretas⁷⁹. Sukilėliai žygiavo Vorkutos link, dalis – į Užpoliarės tundrą, Obės upės žiočių link, tačiau pasitelkus reguliariosios kariuomenės dalinius bei lėktuvus po atkaklių kovų jie buvo sunaikinti.

1949 m. pavieniai ginkluoti sukilimai vyko Berlago skyriuose – Nižnij Aturjache ir Elgene⁸⁰. Juos suorganizavo buvę kariai. Buvo nuginkluota apsauga, tačiau sukilėliams nepavyko plačiau paskleisti sukilimo idėjos tarp kalinių, tad sukilimai virto ginkluotais pabėgimais, kurie su kariuomenės pagalba buvo nuslopinti.

1951 m. kilusį ginkluotą kalinių maištą Krasnojarsko lageryje taip pat nuslopino kariuomenė⁸¹.

1952 m. statybos lageryje Nr. 505 (Komijs ASSR) kilo vienas didžiausių kalinių ginkluotų sukilimų GULAG'o lagerių istorijoje⁸². Sukilimui vadovavo buvęs sovietinės armijos karininkas; sukilėliai užėmė keletą lagerio skyrių ir žygiavo Vorkutos miesto link. Čia jų žygį sustabdė skubiai mobilizuoti laisvieji Vorkutos gyventojai, kariniai daliniai ir karinė aviacija. Po atkaklių tris dienas truku-

sių kovų sukilėliai buvo išblaškyti ir sunaikinti⁸³.

Dažniausiai šie įvykiai – tai lageryuose kėlusių buvusių Raudonosios armijos karių sukelti atskiri ginkluoti kalinių protesto proveržiai, įgavę ginkluoto pabėgimo formą. Nepaisant kalinių kovingumo, jie būdavo žiauriai nuslopinami ir praktiškai neturėjo jokios įtakos bendrai kalinių padėčiai lageryuose, gyvenimo ir režimo sąlygų pasikeitimui.

Nuo 1952 m. politinių kalinių masinis pasipriešinimas ir kova įgavo sąmoningų politinių nepaklusnumo akcijų pobūdį. Politiniai kaliniai su lagerio administracija stengėsi kovoti taikiomis priemonėmis – pasyvaus pasipriešinimo, ekonominio sabotažo, bado akcijomis bei streikais, mėgindami išvengti tiesioginio lagerius saugančios kariuomenės įsikišimo. Viena pirmųjų žymesnių tokio pobūdžio organizuotų kalinių nepaklusnumo akcijų – 1951 m. Sachalino bendrojo režimo lageryje įvykęs streikas. Protestuodami prieš lagerio administracijos savivalę kaliniai atsisakė eiti į darbą ir paskelbė ilgalaikę bado akciją⁸⁴.

1951 m. pabaigoje bado streikus buvo paskelbė Uchtižemlago (Komijs ASSR) ir Ekibastūzo (Pesčianlago skyrius) kaliniai. A. Solženicynas, Ekibastūzo streiko dalyvis, rašo, kad kaliniai paskelbė bado streiką ir atsisakė eiti į darbus dėl lagerio sargybos provokacinių veiksmų⁸⁵. Streikas tęsėsi keturias paras, ir tik į lagerį atvykus Pesčianlago valdžios komisijai ir viešai pažadėjus, kad visi „teisėti“ kalinių reikalavimai (nubausti į kalinius šaudžiusius sargybinius, nuimti nuo langų grotas, nerakinti barakų, panaikinti kalinių numeravimą, leisti laisvai vaikščioti po lagerio teritoriją) bus apsvarstyti ir įvykdyti, kaliniai nutraukė bado streiką. Tačiau lagerio valdžia šio susitarimo neįvykdė, aktyviausius streiko dalyvius ir įtariamus organizatorius atskyrė nuo visų kalinių ir išsiuntė į kitus ypatinguosius lagerius⁸⁶. Anksčiau tokia kalinių sukeltų neramumų sprendimo metodika buvo gana veiksminga. Dažnai kalinių pasipriešinimo pagrindinės organizacijos būdavo

susekamos ir išsklaidomos net nepradėjusios veikti. Tačiau 1951–1952 m. sandūroje politinių kalinių padėtis ypatinguosiuose lageriuose buvo pasikeitusi. Lageriuose jau buvo susiformavę vakarų ukrainiečių, lietuvių ir kt. tautybių kalinių pasipriešinimo organizacijų branduoliai, pažeistas kalinių vidinės spaudos aparatas – fiziškai naikinami lagerio administracijai ištikimi informatoriai ir padėjėjai. Tad pasipriešime aktyviai dalyvavusių kalinių pervežimas į kitus lagerius tik paspartino visuotinio pasipriešinimo taktikos ir strategijos bei kovos įgūdžių paplitimą. Po lagerius plačiai pasklido kalinių „maišto virusas“. Pavyzdžiui, dalis iš Ekibastūzo lagerio išvežtų kalinių atsidūrė Steplago 3-iajame lagerio skyriuje – Kengyro lageryje ir čia aktyviai dalyvavo vietinių pagrindinių pasipriešinimo organizacijų veikloje.

1952 m. rudenį iš Steplago ir Pesčianlago lagerių atrinkta apie 1200 kalinių – pagrindinių pasipriešinimo organizacijų dalyviai, nustatyti ir numanomi kalinių neramumų organizatoriai. Iš jų suformuotas žymusis „Karagandos etapas“. Kaliniai perkelti į Gorlago (Norilskas, Krasnojarsko kr.) lagerius⁸⁷. Tuo pat metu į šiuos lagerius perkelti Uchtos ir Omsko lagerių kaliniai, dalyvavę ten vykusiuose neramumuose ir bado streikuose. Didžiausią „Karagandos etapo“ kalinių dalį sudarė vakarų ukrainiečiai ir lietuviai. 1953 m. pavasarį suformuotas dar vienas kalinių iš Karagandos sr. ypatingųjų lagerių „etapas“. Apie 350 kalinių nugabenta į Rečlago (Vorkuta, Komijos ASSR) lagerius⁸⁸. Patekę į Gorlago ir Rečlago lagerius kaliniai aktyviai kūrė tautines pagrindines pasipriešinimo organizacijas bei kovos būrius arba jungėsi prie vietose jau veikusių pasipriešinimo organizacijų. Iki 1953 m. gegužės vyko vidinė kova su lagerių administracija – buvo naikinami lagerio administracijos pakalikai ir informatoriai, vykdomos ekonominio sabotazo akcijos ir pan. Galiausiai 1953 m. gegužės–rugpjūčio mėn. daugelyje Gorlago ir Rečlago lagerių prasidėjo masiniai kalinių streikai.

1953 m. kalinių streikus lėmė įvairios priežastys. Visų pirma, atsirado politinių kalinių bendruomenė, kurią sudarė jauni, maištingi, fiziškai ir dvasiškai nepalaužti, ginkluotojo pasipriešinimo ir lagerinių kovų patirtį turintys kaliniai, aktyvūs ir sąmoningi sovietinės santvarkos bei komunistinio režimo priešininkai. Labai svarbus veiksnys – J. Stalino mirtis, daugumai kalėjusiųjų lageriuose suteikusi permainingą, artėjančios laisvės viltį. Tačiau šios viltys nebuvo įgyvendintos. L. Berijos įsakymu paskelbta visuotinė GULAG'o lagerių kalinių amnestija palietė tik bendrojo režimo lageriuose kalėjusius kriminalinius kalinius. Politinių kalinių gyvenimo, darbo sąlygos ir kalinimo režimas praktiškai nepasikeitė. Sužlugus daugelio kalinių viltims, kilo visuotinis nepasitenkinimas bei pyktis. Susikaupusio pykčio proveržius paskatino ir provokaciniai lagerius saugojusių kareivių veiksmai. Iki šiol nėra aišku, ar tai buvo suplanuotos provokacijos (ginklo naudojimas siekiant sukelti atsakomuosius kalinių atviro nepaklusnumo veiksmus, taip nustatyti pavojingiausius kalinius ir juos izoliuoti), ar tiesiog didžiulės nervinės įtampos, slėgusios tiek kalinius, tiek sargybinius, padarinys⁸⁹. Šiaip ar taip, tačiau šaunamieji ginklai dažniausiai būdavo panaudojami nesant būtinybės ir sukeldavo kalinių protesto veiksmus, kurie peraugdavo į masinius streikus ir net sukilimus.

Pagal tai, kaip vyko 1953–1954 m. kilę didžiuliai streikai Gorlage, Rečlage ir Step-lage, galima atkurti bendrą kalinių pasipriešinimo modelio struktūrą. Pirmiausia protestuojantys dėl neteisėto lagerio administracijos arba lagerio apsaugos elgesio kaliniai išvaikydavo iš lagerio administracijos ir valdžios atstovus, perimdavo lagerio valdymą, sudarydavo bendrus savivaldos komitetus (jų veikloje dalyvaudavo visų lagerio tautybių atstovai), kurie užtikrindavo tvarką ir stabilų lagerio gyvenimo ritmą. Streikų metu lageriuose nepasitaikydavo plėšikavimo ar savaivaliavimo – įprastine tvarka veikė lagerių parduotuvės, medicinos ir sanitarijos įstaigos,

buvo paskirstomas maistas ir t. t. Deryboms su lagerio administracijos ir vietos valdžios atstovais būdavo išrenkami kalinių atstovai, kurie perduodavo kalinių reikalavimus. Kiekvienų derybų pradžioje buvo iškeliamą pagrindinę sąlyga – iškviesti specialią derybų komisiją iš Maskvos, kurioje būtų komunistų partijos Centro komiteto narių ir vyriausybės atstovų. Kaliniai suvokė, kad vietinė vadovybė negali priimti sprendimų be nurodymų iš centro, be to, tikėjosi, kad išsakyti savo nusiskundimus ir reikalavimus tiesiogiai aukščiausios valdžios atstovams bus didesnė tikimybė, kad jie bus įvykdyti. Kalinių reikalavimai buvo dvejopi – buitiniai ir politiniai. Esminiai buitinio pobūdžio reikalavimai: nuimti nuo barakų grotas ir užraktus; panaikinti numerius; leisti laisvai vaikščioti po lagerio teritoriją, lankytis kituose barakuose; įvesti tokios pat trukmės darbo dieną (8–9 val.), kaip ir laisviesiems darbininkams; atlyginimus prilyginti laisvųjų darbininkų įkainiams; padidinti užskaitymų skaičių už viršnorminio darbo dienas; neriboti laiškų ir pasimatymų su artimaisiais skaičiaus; užtikrinti kalinių skundų išsiuntimą į visas valdžios instancijas⁹⁰.

Šiuos reikalavimus kėlė visi streikuojantys politiniai kaliniai, iš esmės tai buvo kalinių pageidavimas panaikinti ypatingojo režimo sąlygas. Streikuojantys kaliniai sąmoningai nekėlė reikalavimų, kurie, jų manymu, sovietinei sistemai būtų absoliučiai nepriimtini; jie reikalavo realių, apčiuopiamų pakeitimų, kaip pavyzdį pateikdami bendrojo režimo lagerius, tuo labiau kad dauguma politinių kalinių nesijautė nusikaltę valstybei labiau nei kriminaliniai kaliniai⁹¹.

Politiniai reikalavimai – tai iš esmės pageidavimas, kad sovietiniai valdininkai ir santykiuose su politiniais kaliniais vadovautųsi sovietinėje baudžiamojoje teisėje numatytais įstatymais. Daugiausia buvo keliami šie reikalavimai: paleisti iš lagerių nuteistus nepilnamečius, invalidus ir sergančius nepagydomomis ligomis, užsienio valstybių piliečius;

peržiūrėti visų politinių kalinių bylas, nekalčiai nuteistus išteisinti; taikyti įstatymą dėl paleidimo į laisvę, atbuvus du trečdalius bausmės laiko; paleistiems kaliniams netaikyti privalomo ištrėmimo⁹².

Be to, dar buvo reikalaujama nustatyti sargybinius, kaltinamus neteisėtai panaudojus ginklą prieš kalinius, ir patraukti juos baudžiamojon atsakomybėn, taip pat neieškoti streikų organizatorių, nepersekioti kalinių reikalavimus pateikusių atstovų ir t. t.⁹³

Atvykusi vyriausybinių komisija, formaliai išklausiusi kalinių reikalavimus, susipažinusi su padėtimi ir tvarka streikuojančiuose lageriuose, pažadėdavo, kad apsvarstys ir patenkins „teisėtus ir priimtinius“ kalinių reikalavimus, tačiau pareikšdavo, kad kaliniai privalo būti geranoriški, kuo skubiau atnaujinti nutrauktus darbus⁹⁴. Dažniausiai, demonstruojant paviršutinišką sovietinį teisingumą, buvo daromos nežymios nuolaidos – leidžiama nedelsiant nuardyti numerius, nuimti grotas ir užraktus, vaikščioti po lagerio teritoriją⁹⁵.

Streikuojantys kaliniai iš pradžių patikėdavo šiais pažadais ir streikas būdavo sustabdomas. Tik Gorlago 3-iajame lageryje streikavę katorgininkai be pertraukų kovojo du mėnesius (nuo 1953 m. birželio 4 d. iki rugpjūčio 4 d.)⁹⁶.

Tačiau lagerio administracija nevykdė visų pažadų, kaip ir minėto Ekibastūzo streiko metu, pasitenkindavo tik daliniais, „kosmetiniais“ pakeitimais; ji stengdavosi nustatyti aktyviausius streikų organizatorius ir dalyvius, atskirti juos nuo visų kalinių ir išsiųsti į kitus lagerius arba į uždarus kalėjimus. Kartais tokių priemonių pakakdavo, kad streikai lageriuose neatsinaujintų (pvz., Gorlago 1-ojo ir 2-ojo lagerių kaliniai neatnaujino streiko). Tačiau dažniausiai net ir netekę savo lyderių kaliniai nepasiduodavo ir streikai išpliekėdavo su nauja jėga: kaliniai atsakydavo daryti bet kokias nuolaidas ir reikalavimus. Tokiu atveju streikams slopinti kaip galutinė sprendimo priemonė būdavo pasitelkiama

kariuomenė⁹⁷. Dažniausiai užtekdamo karinės jėgos demonstravimo ir psichologinio poveikio priemonių – įkalbinėjimų, grasinimų, pažadų, kad streikai būtų nutraukti. Tačiau ypatingais atvejais, kai streikuojantys nenusileisdavo ir pasipriešindavo į lagerį įsiveržusiems prižiūrėtojams, kariuomenė panaudodavo ir šaunamuosius ginklus. Šautuvais, lazdomis ir aštriais kastuvėliais ginkluoti kariai slopino kalinių streikus Gorlago 3-ajame, 5-ajame ir 6-ajame (moterų) skyriuose, Rečlago 10-ajame (29-oji šachta) lageryje⁹⁸. Slopinant Kengyro kalinių sukilimą 1954 m. birželio 26 d. buvo panaudoti tankai: jie griovė kalinių pastatytas barikadas, barakus, traiškė kalinius⁹⁹.

Dar ir dabar nėra tiksliai žinoma, kiek žmonių žuvo ir buvo sužeista. Oficialūs kalinių streikus slopinusių sovietinių žinybų duomenys ir liudininkų atsiminimuose nurodomi skaičiai iš esmės skiriasi. Pavyzdžiui, oficialiais duomenimis, slopinant Gorlago 5-ojo lagerio kalinių streiką, kareiviams panaudojus šaunamuosius ginklus žuvo 23 žmonės, tačiau liudininkų atsiminimuose rašoma, kad žuvo daugiau nei 200 žmonių¹⁰⁰; ataskaitoje apie streiką Rečlago 10-ajame (29-oji šachta) lageryje nurodoma, kad žuvo 42 žmonės, 135 buvo sužeisti, o naujausiuose istorikų darbuose rašoma, kad žuvusių buvo 62, sužeistų – iki 300 žmonių¹⁰¹. Tačiau įvykių liudininkai teigia, kad šaudant į beginklius kalinius nužudyta „šimtai žmonių“¹⁰². Slopinant 40 dienų trukusį Kengyro kalinių sukilimą dalyvavo 1700 kareivių ir karininkų, 98 specialiai dresuoti šunys ir 5 koviniai tankai; oficialiais duomenimis, žuvo 46 žmonės, 106 buvo sužeisti, tačiau įvykių liudininkai tvirtina, kad žuvusių buvo nuo kelių šimtų iki tūkstančio¹⁰³.

Nors kalinių streikai užgniaužti brutalia karine jėga, bet kaliniai nebuvo sugniuždyti. Streikai ir sukilimai turėjo didžiulę reikšmę – jie parodė, kad politiniai kaliniai yra stipri ir veiksminga jėga, galinti kovoti dėl savo teisių politinės kovos priemonėmis. Tai privertė aukščiausius Sovietų Sąjungos pareigūnus atkreipti dėmesį į politinių kalinių reikalavi-

mus. Tiesioginis politinių kalinių masinio pasipriešinimo rezultatas – ypatingojo režimo lagerių sistemos panaikinimas¹⁰⁴.

Politinių kalinių pasipriešinimo padariniai.

Ypatingasis kalinimo režimas turėjo tam tikrą išorinių, lengvai atpažįstamų ir įsimintinų, režimo griežtumo lygmenį demonstruojančių ženklų, priespaudos simbolių sistemą – numeriai, grotuoti langai, rakinamos gyvenamosios patalpos, spygliuotų vielų užtvaramis ir ginkluotos sargybos bokšteliais apribota kalinimo erdvė. Šie ženklai tapo neatsiejama politinių kalinių atsiminimų ir pasakojimų apie kalinimo režimą dalimi.

Tačiau tai buvo tik išoriniai atributai, psichologinio poveikio priemonės, kurios išliko nepakitusios iki 1953 m. rudens ir tarsi simbolizavo režimo griežtumą bei pastovumą. Net ir po J. Stalino mirties prasidėję GULAG'o sistemos pertvarkymai – pavaldumo ir ekonominių funkcijų pasikeitimas, žymus bendro kalinių skaičiaus sumažėjimas paskelbus visuotinę amnestiją – nepakeitė ypatingojo režimo lagerių ir politinių kalinių padėties. Tik masiniai politinių kalinių streikai ir sukilimai, įvykę 1953 m. vasarą Gorlage ir Rečlage bei 1954 m. gegužės 16–birželio 26 d. Steplago Kengyro lageryje, paspartino esmines permainas. Nors ir nuslopinusi streikus, lagerių valdžia buvo priversta padaryti tam tikrų nuolaidų. Buvo panaikinta kalinių numeracija, nuo barakų langų bei durų nuimtos grotos ir spynos – t. y. esminiai išorinės priespaudos atributai. Be to, sutrumpinta darbo diena, įvesti užskaitymai už išdirbio normų įvykdymą, padidinti atlyginimai, leista rašyti po du laiškus per mėnesį, neribojamas gaunamų siuntinių skaičius ir t. t.¹⁰⁵ Galiausiai, keičiantis sovietinės baudžiamosios praktikos prioritetams, rengiant dirvą stalinio laikotarpio nusikaltimų paviešinimui ir jų revizijai, ypatingųjų lagerių sistema tapo nereikalinga. 1954 m. liepos 10 d. pasirodžiusiame SSRS Ministrų Tarybos nutarime „Dėl pataisos darbų lagerių ir kolonijų“ ypatingasis

režimas ir ypatingieji lageriai jau neminimi¹⁰⁶. 1954 m. birželio 25 d. buvo paskelbta, kad ypatingieji lageriai Gorlagas, Rečlagas ir Berlagas sujungiami su bendrojo režimo Norilsko, Vorkutos ir Magadano sr. lageriais.

Politiniai kaliniai dėl savo teisių ir asmeninės laisvės kovojo organizuotai, tam buvo veiksmingai panaudojami pagrindiniai politinės kovos metodai – pasyvumas, nepaklusnumas, ekonominis sabotžas, masiniai streikai ir sukilimai. Tik dėl vieningo, visuotinio politinių kalinių bendruomenės narių dalyvavimo politinėje kovoje su lagerių administracija galiausiai buvo pasiekta, kad politinių kalinių reikalavimai būtų besąlygiškai įgyvendinti. Ši pergalė rodo, kad 1948–1954 m. ypatingojo režimo lagerių sistemoje susiformavo sąmoninga, brandi ir veikli politinių kalinių bendruomenė.

IŠVADOS

Sovietų Sąjungoje oficialiai galiojo nuostata, kad šalyje nėra politinių kalinių, tik asmenys, įvykdę nusikaltimus valstybei ir jos santvarkai. Sovietinių respublikų baudžiamųjų kodeksų „kontrrevoliuciniai“ straipsniai atviromis politinių kaltinimų pobūdžio formuluotėmis suponavo, kad kiekvienas žmogus, nuteistas pagal šiuos straipsnius, gali būti vadinamas politiniu kaliniu. Tačiau sovietinis bausminis aparatas praktiškai buvo taikomas labai plačiai, todėl į politinių kaltinimų bausminio poveikio sritį pateko daugybė apolitiškų žmonių.

Svarbiausias skiriamasis politinio kalinio požymis – sąmoningas suvokimas, kad jo ideologinės nuostatos skiriasi nuo oficialios valstybinės pozicijos. Tad politiniais kaliniais vadinami kaliniai, kurie pripažįsta savo idėjinį priešišumą esamai santvarkai, nori ir gali kovoti dėl savo įsitikinimų.

Po Antrojo pasaulinio karo GULAG'o lageriuose iš esmės pakito politinių kalinių kontingentas, jį papildė buvę Raudonosios armijos kariai, antisovietinės ginkluotosios

rezistencijos ir pagrindinių jaunimo organizacijų nariai, neretai nubausti maksimaliomis laisvės atėmimo bausmėmis. Tai buvo viena svarbiausių priežasčių, paskatinusi sovietinius vadovus atskirti politinius kalinius nuo visų kalinių ir kalinti juos ypatingojo režimo lageriuose.

Ypatingojo kalinimo režimas pratęsė katorgos lagerių tradicijas, turėjo tiek lagerio, tiek uždaro kalėjimo kalinimui būdingų bruožų. Tačiau nepaisant griežto režimo, ypatingieji lageriai tapo pagrindine politinių kalinių vidinio sąmonėjimo vieta.

Sąmoningo politinių kalinių bendruomenės formavimosi procesą inspiravo 1949–1950 m. į ypatinguosius lagerius patekusių politinių kalinių – antisovietinio ginkluotojo pasipriešinimo dalyvių, pagrindinių jaunimo organizacijų narių ir kt. idėjinių sovietinės santvarkos priešininkų veikla. Tęsdami ginkluotosios rezistencijos tradicijas, šie politiniai kaliniai kovojo su kriminaliniais ir lagerių administracijai talkinisiais kaliniais. Įvairaus masto, bet panašaus pobūdžio pasipriešinimo akcijos organiškai plėtojosi visuose ypatingojo režimo lageriuose.

Didžiausiuose ypatingojo režimo lageriuose pirmasis politinių kalinių masinės kovos etapas perėjo į kokybiškai naują fazę – visuotinę kovą su lagerių administracija. 1951–1952 m. prasidėję spontaniški ir menkai organizuoti pavieniai neramumai, bado streikai ilgainiui išsiliejo į vieningus politinių kalinių streikus bei sukilimus. Būtent šiame etape buvo išbandytas politinių kalinių bendruomenių ryšių tvirtumas ir politinių kovos metodų veiksmingumas. Nors didieji 1953–1954 m. streikai Gorlage, Rečlage ir Steplago Kengyro lageryje buvo nuslopinti su kariuomenės pagalba, bet galiausiai sovietų valdžia buvo priversta įgyvendinti kalinių reikalavimus: panaikinti ypatingąjį kalinimo režimą, palengvinti darbo ir gyvenimo sąlygas, pradėti politinių kalinių baudžiamųjų bylų peržiūrėjimo ir jų reabilitavimo procesą. Iki 1956 m. pabaigos iš lagerių buvo išleista ir amnestuota didžioji dalis politinių kalinių.

Nuorodos

- ¹ Уголовный кодекс РСФСР, М., 1947, с. 26.
- ² P. Solomon, *Soviet criminal justice under Stalin*, Cambridge, 1996, p. 9.
- ³ A. Anušauskas, *Lietuvių tautos sovietinis naikinimas 1940–1958 metais*, V., 1996, 494 p.; to paties, „Ginkluotos kovos dėl Baltijos šalių ir Vakarų Ukrainos nepriklausomybės lyginamoji analizė“, *Genocidas ir rezistencija*, 1997, Nr. 2, p. 14–18; to paties, „Komunizmo nusikaltimai Lietuvoje (istorinė statistinė apžvalga)“, *Antikomunistinis kongresas ir Tribunolo procesas*, V., 2002, p. 78–99; E. Burokas, „Krauju rašyta istorija“, mašinraštis, Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro archyvas, 32 p.; to paties, „Vorkutos kronika“, *Lietuvos aidas*, 2001, Nr. 190, p. 11; A. Kašėta, „Kiek buvo suminta ir įkalinta antisovietinio pasipriešinimo dalyvių Lietuvoje pokario metais“, *Laisvės kovų archyvas* (toliau – LKA), K., 1995, t. 15, p. 57–90; R. Racėnas, *Komijų žemėje*, K., 1995, 159 p.; A. Šerėnas, *Vorkutos mirties lageriai*, V., 1997, 672 p.; A. Stasiškis, „Kelionė po Gulago šalį“, *Tremties ir kalinimo vietas*, V., 1995, p. 25–42; B. Zlatkus, „Gulago sistema“, *Lietuvos naikinimas ir tautos kova*, V., 1999, p. 166–201.
- ⁴ *Juodoji komunizmo knyga*, V., 2000, 1078 p.
- ⁵ Ж. Котек, П. Ригулот, *Век лагерей*, М., 2003, 687 с.
- ⁶ A. Applebaum, *GULAG. A history of the soviet camps*, London, 2003, 610 p.
- ⁷ Б. Яковлев, *Концентрационные лагеря в СССР*, Ontario, 1983, 253 с.; Н. Петров, *ГУЛАГ*, www.pseudology.org/Gulag/; А. Смыкалин, *Колонии и тюрьмы в Советской России*, Екатеринбург, 1997, 375 с.; Н. Земсков, *ГУЛАГ (историческо-социологический аспект)*, www.hro-pos.ru/gulag/zemskov; М. Смирнов, С. Сигачев, Д. Шкапов, „Система мест заключения в СССР, 1923–1960“, *Система исправительно-трудовых лагерей*, М., 1998, с. 25–74.
- ⁸ А. Дугин, „Восстание в Особом Горном лагере“, *Воля*, М., 1993, Но. 1, с. 109–121; А. Макарова, „Норильское восстание“, *ibid.*, с. 68–108; А. Кокурин, „Восстание в Степлаге“, *Отечественные архивы*, М., 1994, Но. 4, с. 33–81; Н. Морозов, *Сопротивление в особых лагерях Коми АССР (1953–1955)*, www.hro.org/editions/karta/nr12/moroz; И. Осипова, „Сопротивление в ГУЛАГ'е“, *ibid.*
- ⁹ В. Кирилов, *История репрессий и право-защитное движение в России*, Е., 1999, 119 с.; to paties, „Возникновение репрессивного законодательства“, *Жертвы репрессий*, Е., 1999, с. 13–18; В. Попов, „Государственный террор в советской России, 1923–1953“, *Отечественные архивы*, 1992, Но. 2, с. 20–31.
- ¹⁰ *ГУЛАГ: Главное управление лагерей, 1918–1960*, М., 2002, 888 с.
- ¹¹ SSRS MVD ministro įsakymas „Dėl ypatingojo režimo MVD lagerių organizavimo“, www.gulag.hu/prikaz.1; SSRS MVD instrukcija „Dėl kalinių kalinimo režimo SSRS MVD ypatinguosiuose lageriuose“, www.gulag.hu/prikaz.2.
- ¹² *Лаврентий Берия. 1953*, М., 1999, 512 с.
- ¹³ *Реабилитация: как это было. Март 1953–февраль 1956*, М., 2000, 503 с.
- ¹⁴ *Система исправительно-трудовых лагерей. 1923–1960: Справочник*, М., 1998, 600 с.
- ¹⁵ R. Aleksonienė, „Mea culpa, mea maxima culpa“, *Ešelonų sesės*, V., 1994, p. 384–417; Z. Balčiūnienė, „Tarp mirties ir gyvenimo“, *ibid.*, p. 114–125; J. Būda, „Kaliniai Rytprūsiuose“, *LKA*, 1996, t. 19, p. 231–234; В. Буковский, „Из книги „И возвращается ветер...““, *Годы террора*, Р., 2000, ч. 2, с. 208–229; S. Daukšienė, „Žiauri diena atėjo“, *Ešelonų sesės*, p. 418–443; A. Deryžytė-Marcinkevičienė, „Juodi debesys virš Dzūkijos“, *LKA*, 1997, t. 22, p. 178–186; Б. Дубицкий, „Горячее лето 1953 года“, *Звенья: исторический альманах*, М., 1991, т. 1, с. 562–570; З. Габайдулин, „Я вам должен сказать“, *Воля*, М., 1993, Но. 1, с. 5–11; P. Girdzijauskas, „Prisiminimai iš Mordlago“, *LKA*, 1999, t. 25, p. 233–242; T. Grigorjeva, „Balchašo kaliniai“, *ibid.*, 2002, t. 31, p. 229–231; E. Guoga-Glaudys, „Išėjo broliai Tėvynės ginti“, *ibid.*, 1999, t. 25, p. 46–93; V. Gurskis, „Laisvės šūksniai prie Balchašo“, *Kelias į laisvę*, V., 2003, p. 75–77; M. Jurevičiūtė, „Atsiminimai“, *LKA*, 1996, t. 19, p. 146–166; tos pačios, „Audrų išblaškyti“, *Ešelonų sesės*, p. 444–465; J. Kluonienė-Jalinskaitė, „Kovok“, *LKA*, 1999, t. 26, p. 102–104; D. Kvedaras, „Vorkutos bėglys“, *ibid.*, 2000, t. 28, p. 182–231; В. Макогон, *Нориллаг*, www.memorial.krsk.ru/index.1; А. Малумен, „Июль пятьдесят третьего“, *Воля*, 1997, Но. 6–7, с. 127–135; V. Meškauskas, „Mes – „lagų“ žmonės“, *LKA*, 2002, t. 31, p. 193–201; Я. Минорович, *Узник Горлага*, www.memorial.krsk.ru/index.3; S. Norbutas, „Antroji Velykų diena“, *Amžino įšalo žemėje*, V., 1989, p. 140–153; E. Pakalniškytė, „Išėję nesugrįžta“, *LKA*, 2002, t. 31, p. 176–192; L. Pališkis, „Pašventę jaunystę už laimę tautos“, *ibid.*, 1999, t. 25, p. 127–169; T. Sedelskytė, „Už spygliuotų vielų“, *Ešelonų sesės*, p. 332–345; B. Šerepkienė-Kalvaitytė, „Pragaro vartai nenugalėjo“, *ibid.*, p. 466–482; В. Траубергс,

- Норильское восстание*, www.memorial.krsk.ru/index.4; A. Treigytė, „Toks mano likimas“, *LKA*, 1999, t. 26, p. 41–61; K. Vezbergas, „Šiaurės vėtrose“, *Kelias į laisvę* (*LKA*, 2003, t. 34), p. 38–45; A. Verksnys, *Mano gyvenimas – liudininkas*, V., 1992, 297 p.; J. Kemeklienė, *Šiauriniai vėjai*, Š., 1994, 46 p.; A. Jėčys, *Sutryptos viltys*, V., 2000, 168 p.; B. Antanaitis, *Žodžiai iš pragaro*, V., 1991, 206 p.; E. Burokas, *Pūtėme prieš vėją. Pirmoji dalis: Ko nepasakė Solženicynas*, V., 1998, 226 p.
- ¹⁶ Хотелось бы всех поименно назвать..., М., 1993, 225 с.; Чорна книга України, К., 1998, 783 с.; Доднесь тяготеет, М., 1989, т. 1, 589 с.; *Kelias į laisvę* (sud. B. Zlatkus), (*LKA*, 2003, t. 34), 256 p.; *Norilsko Vyčiai* (sud. B. Zlatkus), V., 1992, 366 p.; *Vorkutos politinių kalinių atsiminimai*, V., 1998, 254 p.
- ¹⁷ А. Солженицын, *Архипелаг Гулаг*, М., 1991, т. 1, 544 с.; т. 2, 576 с.; т. 3, 528 с.
- ¹⁸ A. Višinskis, *Baudžiamoji teisė*, V., 1947, p. 25.
- ¹⁹ Ibid.
- ²⁰ A. Anušauskas, *Lietuvių tautos sovietinis naikinimas...*, p. 6; Б. Яковлев, *op. cit.*, с. 17.
- ²¹ Уголовный кодекс РСФСР, с. 59.
- ²² Б. Яковлев, *op. cit.*, с. 13.
- ²³ Уголовный кодекс РСФСР, с. 89–96.
- ²⁴ А. Солженицын, *op. cit.*, т. 1, с. 295.
- ²⁵ Ж. Росси, *Справочник по ГУЛАГу*, М., 1991, т. 2, с. 323.
- ²⁶ Ibid.
- ²⁷ Ж. Котек, П. Ригулот, *op. cit.*, с. 143.
- ²⁸ А. Солженицын, *op. cit.*, т. 2, с. 272.
- ²⁹ А. Applebaum, *op. cit.*, p. 436.
- ³⁰ Н. Земсков, *op. cit.*
- ³¹ Н. Петров, *op. cit.*
- ³² A. Anušauskas, „Komunizmo nusikaltimai Lietuvoje...“, p. 99.
- ³³ Ibid.
- ³⁴ A. Kašėta, *op. cit.*, p. 85.
- ³⁵ A. Anušauskas, „Ginkluotos kovos dėl...“, p. 16.
- ³⁶ B. Zlatkus, „Gulago sistema“, p. 177.
- ³⁷ SSRS MVD ministro įsakymas „Dėl griežtojo režimo MVD lagerių organizavimo“, www.gulag.hu/prikaz.1.
- ³⁸ Н. Земсков, *op. cit.*
- ³⁹ Г. Иванова, „Жизнь и борьба за колючей проволокой“, *Книга для учителя*, М., 2002, с. 192.
- ⁴⁰ ГУЛАГ 1918–1960, с. 356.
- ⁴¹ Н. Петров, *op. cit.*
- ⁴² М. Смирнов, С. Сигачев, Д. Шкапов, *op. cit.*, с. 48.
- ⁴³ *Juodoji komunizmo knyga*, p. 322.
- ⁴⁴ А. Смыкалин, *op. cit.*, с. 177.
- ⁴⁵ ГУЛАГ 1918–1960, с. 135.
- ⁴⁶ Ibid.
- ⁴⁷ М. Смирнов, С. Сигачев, Д. Шкапов, *op. cit.*, с. 52.
- ⁴⁸ Система исправительно-трудовых лагерей. 1923–1960, с. 368.
- ⁴⁹ Ibid.
- ⁵⁰ Ibid., с. 353.
- ⁵¹ Ibid., с. 188.
- ⁵² М. Смирнов, С. Сигачев, Д. Шкапов, *op. cit.*, с. 53.
- ⁵³ Д. Панин, *op. cit.*, с. 452.
- ⁵⁴ N. Kitkauskas, „Mes politiniai“, *Amžino įšalo žemėje*, p. 164.
- ⁵⁵ А. Солженицын, *op. cit.*, т. 3, с. 29.
- ⁵⁶ SSRS MVD instrukcija „Dėl kalinių kalinimo režimo SSRS MVD ypatinguosiuose lageriuose“, www.gulag.hu/prikaz.2.
- ⁵⁷ Ж. Котек, П. Ригулот, *op. cit.*, с. 175.
- ⁵⁸ A. Šerėnas, *op. cit.*, p. 274.
- ⁵⁹ П. Дмитриев, *op. cit.*, с. 122.
- ⁶⁰ Ibid., с. 103.
- ⁶¹ Ж. Котек, П. Ригулот, *op. cit.*, с. 164.
- ⁶² A. Šerėnas, *op. cit.*, p. 116.
- ⁶³ *Vorkutos politinių kalinių atsiminimai*, p. 59.
- ⁶⁴ П. Дмитриев, *op. cit.*, с. 68.
- ⁶⁵ В. Буковский, *op. cit.*, с. 47.
- ⁶⁶ B. Zlatkus, „Gulago sistema“, p. 177.
- ⁶⁷ A. Applebaum, *op. cit.*, p. 424.
- ⁶⁸ B. Anderson, *[sivaizduojamos bendruomenės]*, V., 1999, p. 21.
- ⁶⁹ А. Солженицын, *op. cit.*, т. 3, с. 65.
- ⁷⁰ K. Vezbergas, *op. cit.*, p. 41.
- ⁷¹ E. Burokas, *Pūtėme prieš vėją*, p. 46.
- ⁷² А. Солженицын, *op. cit.*, т. 3, с. 43.
- ⁷³ *Norilsko Vyčiai*, p. 12.
- ⁷⁴ А. Солженицын, *op. cit.*, т. 3, с. 44.
- ⁷⁵ B. Zlatkus, „Gulago sistema“, p. 177.
- ⁷⁶ А. Applebaum, *op. cit.*, p. 434.
- ⁷⁷ „Краткий обзор лагерных восстаний“, *Хотелось бы всех поименно назвать*, с. 212.
- ⁷⁸ В. Шаламов, „Последний бой майора Пугачёва“, *Колымские рассказы*, М., 1995, с. 327.
- ⁷⁹ „Краткий обзор лагерных восстаний“, с. 211.
- ⁸⁰ А. Солженицын, *op. cit.*, т. 7, с. 73.
- ⁸¹ „Краткий обзор лагерных восстаний“, с. 212.

⁸² E. Burokas, „Krauju rašyta istorija“, op. cit., p. 14.

⁸³ Ibid.

⁸⁴ „Краткий обзор лагерных восстаний“, c. 212.

⁸⁵ A. Солженицын, op. cit., t. 3, c. 244.

⁸⁶ Ibid., c. 246.

⁸⁷ A. Applebaum, op. cit., p. 437.

⁸⁸ Ibid., p. 439.

⁸⁹ A. Солженицын, op. cit., t. 3, c. 245.

⁹⁰ A. Дугин, op. cit., c. 115.

⁹¹ A. Макарова, op. cit., c. 86.

⁹² B. Zlatkus, „Gulago sistema“, p. 181.

⁹³ A. Кокурин, „Восстание в Степларе“, c. 58.

⁹⁴ ГУЛАГ 1918–1960, c. 386.

⁹⁵ A. Кокурин, op. cit., c. 59.

⁹⁶ A. Макарова, op. cit., c. 86.

⁹⁷ ГУЛАГ 1918–1960, c. 369.

⁹⁸ Ibid., c. 378.

⁹⁹ В. Батоян, „Воспоминания о Кенгире“, *Сопротивление в Гулаге*, М., 1992, c. 187–203.

¹⁰⁰ A. Applebaum, op. cit., p. 442.

¹⁰¹ A. Anušauskas, *Žala, padaryta vykdant genocidą ir represijas bei dėl rezistencijos persekiojimo* (mašinraštis), Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro archyvas, 1996, p. 50.

¹⁰² *Kelias į laisvę*, (LKA, t. 34), p. 203.

¹⁰³ B. Zlatkus, „Kengyro sukilimas“, ibid., p. 207.

¹⁰⁴ ГУЛАГ 1918–1960, c. 389.

¹⁰⁵ Ibid., c. 345.

¹⁰⁶ М. Смирнов, С. Сигачев, Д. Шкапов, op. cit., c. 60.

Gauta 2004 09 25

Lietuvos gyventojų genocido
ir rezistencijos tyrimo centras,
Didžioji g. 17/1,
Vilnius

Evaldas Gelumauskas

THE CREATION OF THE COMMUNITY OF POLITICAL PRISONERS AND RESISTANCE IN THE GULAG SPECIAL REGIME CAMPS (1948–1954)

Summary

This article analyses the evolution of the system of GULAG special regime camps during 1948–1954 and the development of the status, identity and the formation of the community of political prisoners incarcerated there, as well as the resistance and struggle of political prisoners for the liquidation of the special imprisonment regime in the camp is also reviewed. The author of the article summarizes the most recent works of Lithuanian and foreign historians, and has utilized an abundance of memoirs of former political prisoners and sources published in separate collections of documents.

The Soviet Union officially maintained that there were no political prisoners in the country, only persons who had committed crimes against the state. Articles on anti-state crimes of the criminal codes of Soviet republics were applied broadly in practice. Their wording meant that not only ideological enemies of the Soviet state and the system were covered by the political charges, but also affected apolitical Soviet citizens. Therefore, political prisoners imprisoned in the GULAG for anti-state crimes for a long time failed to form an ideologically uniform and purposeful community able to successfully resist abuse at the hands of the camp administration and criminal prisoners.

However, after the Second World War the composition of the political prisoner population changed: more determined and active enemies of the Soviet system were imprisoned in camps, including members of anti-Soviet armed resistance and underground youth organisations. This not only changed the situation of political prisoners in the camps, but also was one of the main reasons for separating political prisoners from the general prisoner population in 1948 and moving the politicals to camps of special regime.

Camps of special prison regimes, which were active in 1948–1954, possessed features of both camps and closed prisons. Their aim was to isolate and then physically and morally break the most active enemies of the Soviet state. However, despite the strict regime, special camps became the main place for the political prisoners' consciousness-raising and discovery of their identity. Continuing their tradition of armed resistance, members of resistance movements who were imprisoned in camps after the Second World War struggled against criminal prisoners and prisoners who assisted the administration of camps. The forms of resistance were similar but they developed in an organised manner, to various extents, in all camps of the special regime. During 1951–1952, the resistance of political prisoners in the special regime camps manifested itself by single actions and hunger-strikes. While the community of political prisoners was taking shape, these spontaneous unorganised protest actions developed into mass strikes and revolts.

In 1953–1954 thousands of prisoners of Gorlag, Rechlag and Steplag camps went on strike. During the general strikes, the strength of the relations among the communities of political prisoners and the effectiveness of methods of unarmed struggle were tested. Although the largest strikes during 1953–1954 in the special regime camps were suppressed, the Soviet government was forced to satisfy the demands of the prisoners: liquidate the special imprisonment regime; create better working and living conditions; begin the review of criminal cases of political prisoners and then to rehabilitate them. By the end of 1956, most political prisoners were released from the camps and amnestied.